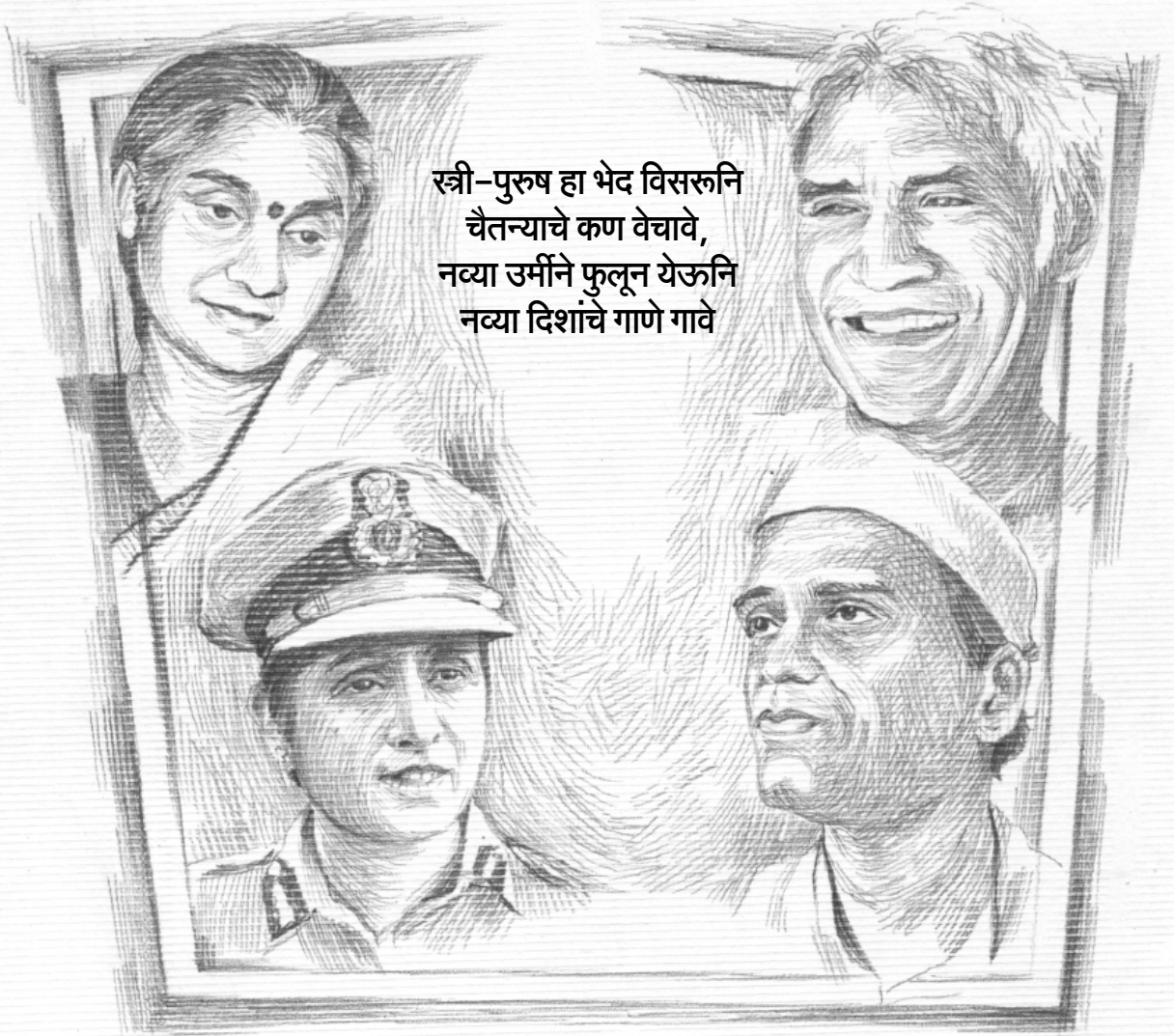

छात्र प्रबोधन

सौर फाल्गुन शके १९२२
वर्ष १ अंक ६

स्त्री-पुरुष हा भेद विसरुनि
चैतन्याचे कण वेचावे,
नव्या उर्मीने फुलून येऊनि
नव्या दिशांचे गाणे गावे

ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठी अभिनव मासिक

ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा आयोजित उन्हाळी सुट्टीतील शिबिरे

नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिर व गिरीभ्रमण

इ. दहावी व पुढील मुला-मुलींसाठी

कालावधी - २२ ते २९ मार्च २००१ - मुलांसाठी
- ८ ते १५ एप्रिल २००१ - मुलींसाठी

शुल्क - रु. ५००/- शिबिरस्थान - पुणे परिसरात

वैशिष्ट्ये - निवास मोकळ्या माळरानावर, तबूमध्ये नियोजन कौशल्य, निर्णय कौशल्य, गट बांधणी कौशल्य, वक्तृत्व कौशल्य इ. नेतृत्वासाठी लागणाऱ्या कौशल्यांची कृतिसत्रे, खेळ, अनुभवकथन, गटकार्य, गटचर्चा यांची विशेष योजना. दहावी, बारावी नंतर पुढे काय? या विषयावर मनमोकळ्या गप्पा, प्रश्नोत्तरे. मुलांसाठी राजमाची किल्ला ते ढारूचा बहिरी तर मुलींसाठी लोहगड - विसापूर असे साहसी गिरीभ्रमण

समर्थ विकसित भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी

आपल्यातील नेतृत्व गुण विकसित करूया!

दहावी - बारावीच्या प्रदीर्घ सुट्टीचा प्रारंभ उत्साहवर्धक व अनुभवसंपन्न करण्यासाठी शिबिरात सहभागी व्हा !

विज्ञान शिबिर

नववीत जाणारे ते बारावीपर्यंतच्या मुला-मुलींसाठी

कालावधी - १० ते १८ मे २००१ - मुलांसाठी
१५ ते २३ मे २००१ - मुलींसाठी

शुल्क - रु. ६००/- शिबिरस्थान - ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे.

वैशिष्ट्ये - विविध विषयांमधील प्रयोग करणे, विज्ञान प्रकल्प करणे, उपकरणे तयार करणे, मूलभूत वैज्ञानिक कौशल्ये शिकणे, महत्त्वपूर्ण संशोधन संस्थांना भेटी, विविध शास्त्रज्ञ, वैज्ञानिक यांच्यासमवेत गप्पागोष्टी, शेवटचे तीन दिवस ग्रामीण भागात जाऊन विज्ञान जागृतीचे विविध कार्यक्रम करणे, ग्रामीण भागातील परंपरागत ज्ञान - शाहाणपण याचे संकलन करणे

स्वतःची वैज्ञानिक दृष्टी कृतितून व अनुभवातून विकसित करत अनेकांमध्ये वैज्ञानिक जागृती वाढवण्यासाठी प्रयत्न करूया. त्यासाठी शिबिरामध्ये आवर्जून सहभागी व्हा !

व्यक्तिमत्त्व विकसन शिबिरे

पाचवी ते नववीपर्यंतच्या मुला-मुलींसाठी

एप्रिल महिन्यात वेगवेगळ्या कालावधींमध्ये, वार्षिक परीक्षा संपल्यानंतर खालील गावांमध्ये तीन दिवसांची, रोज आठ तासांची व्यक्तिमत्त्व विकसन शिबिरे ज्ञान प्रबोधिनीतर्फे योजली जाणार आहेत.

जिल्हाचेनाव	शिबिरे होणारी गावे
नगर	लोणी, पुणतांबा, जामखेड, पारनेर
पुणे	दौंड, बारामती, सासवड
सांगली	जत, शिराळा, भिलवडी
ठाणे	भिवंडी, शहापूर, बदलापूर
रायगड	पेण, पनवेल, कर्जत, हाशिवरे

सर्वसाधारण शुल्क : रु. ५०/-

वैशिष्ट्ये - खेळ, योगासने, उपासना, समूहगायन, हस्तकौशल्ये, विज्ञान प्रयोग, कथाकथन, चर्चा, बौद्धिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण, नावीन्यपूर्ण स्पर्धा, अभ्यासपूर्ण प्रकल्पभेटी, मुक्त अभिव्यक्तिला वाव.

शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शिबिर

शाळांमध्ये शिकवत असलेल्या उत्साही शिक्षकांसाठी

कालावधी - १ ते ७ जून २००१

शुल्क - २ शिक्षक २ विद्यार्थी यांच्यासाठी मिळून रु. २०००

शिबिरस्थान - ज्ञान प्रबोधिनी भवन, पुणे

वैशिष्ट्ये - ज्ञान प्रबोधिनीच्या अनुभवांवर आधारित अग्रणी योजना, बरची नृत्य या दोन विषयावर कृतिसत्रे, व्याख्याने, चर्चा, प्रत्यक्ष भेटी, अनुभवकथन यांमधून हे उपक्रम कसे राबवावे याबाबतचे प्रशिक्षण. प्रत्येक विषयासाठी २ शिक्षक, २ विद्यार्थी असा गट येणे आवश्यक.

अग्रणी योजना - शाळेच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये शिस्त, स्वच्छता, स्पर्धा, वातावरण निर्मिती इ. मध्ये शिक्षकांच्या मदतीला इयत्ता नववीमधील नेतृत्व प्रशिक्षण दिलेला निवडक विद्यार्थ्यांचा गट (अग्रणींचा गट) निर्माण करणे व त्यांच्याद्वारे विविध कार्यक्रम, उपक्रम, अभियाने राबविणे.

बरची नृत्य - ज्ञान प्रबोधिनी निर्मित, ढोल ताशाच्या तालावर अत्यंत जोशपूर्ण व पौरुषपूर्ण, सामुहिक चल नृत्यप्रकार!

शिक्षणक्षेत्रात उत्साहपूर्ण व काळाशी सुसंगत बदल घडवून आणण्यासाठी या शिबिरात सहभागी व्हा!

सर्व शिबिरांबाबत

वरील सर्व शिबिरांची माहितीपत्रके व नोंदणीपत्रके मुख्य व स्थानिक केंद्रांवर १० मार्चनंतर उपलब्ध होतील. सर्वत्र प्रवेशसंख्या मर्यादित असल्याने लवकरात लवकर शुल्क भरून नावनिश्चिती करावी. ही सर्व शिबिरे ज्ञान प्रबोधिनीच्या युवक - युवती विभाग, शैक्षणिक उपक्रम संशोधिका व छात्र प्रबोधन या विभागांच्या संयुक्त प्रयत्नांनी होतील. या व्यतिरिक्त अन्य विभागांतर्फे सुट्टीत होणाऱ्या उपक्रमांचे तपशील पुढील अंकामध्ये प्रकाशित होतील. शिबिरांची माहितीपत्रके व नोंदणीपत्रके पोस्टाने हवी असल्यास स्वतःचा नाव-पत्ता लिहिलेले व तीन रुपयांचे तिकीट लावलेले पाकिट पाठवावे.

ॐ

इवली शल्ये रुपती खुपती
मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख देऊनी
ने ज्योतिर्जगतात

संपादक, प्रकाशक, मुद्रक
महेन्द्र सेठिया

संपादक मंडळ

महेन्द्र सेठिया B.E., M.Ed.

विवेक पोंक्षे M.Sc., B.Ed.

शैलजा देशमुख M.A., M.Ed.

श्री.दत्ता टोळ B.A., B.Com.

कार्यकारी संपादक

वर्षा कुलकर्णी

मुखपृष्ठ व आतील सजावट

गिरीश सहस्रबुद्धे

अक्षर जुळणी

छात्र प्रबोधन, पुणे ३०

मलपृष्ठावरील पद्य

डॉ. स्वर्णलता भिशीकर

बालविकास मंदिर, सोलापूर.

संपर्क पत्ता - छात्र प्रबोधन,

ज्ञान प्रबोधिनी, ५१०, सदाशिव पेठ,

पुणे ३० (०२०) ४४७७६९१,

४४७८०९५ फॅक्स : ४४९१८०६

E-mail : prabodhini@vsnl.com

प्रकाशन दिनांक

राष्ट्रीय सौर १० फाल्गुन शके १९२२

१ मार्च २००१

वर्गणी

वार्षिक : रु.१५०/- द्वैवार्षिक : रु.२७५/-

त्रैवार्षिक : रु.४००/- आजीवन : रु.२०००/-

या अंकाची किंमत : रु.१२/-

दिवाळी अंक रजिस्टरने हवा असल्यास

प्रतिवर्षी रु.३०/- जास्तीचे भरावेत.

छात्र प्रबोधन

वर्ष १ अंक ६

सौर फाल्गुन शके १९२२

अंतरंग

- २ संवाद - महेन्द्र सेठिया
- ३ मुक्त स्पंदने - शैलजा देशमुख
- ६ कविता पानोपानी -
आई - डॉ. सचिन उद्गावे
A Merrage - मंगला सोलेगांवकर
- ७ स्त्रीमुक्तीच्या आद्य प्रणेत्या
सावित्रीबाई फुले - वर्षा कुलकर्णी
- १० अनुवादित कथा -
फ्रॉम होमलेस टू हारवर्ड - उमा बापट
- १३ रोजच्या आचरणात 'स्वदेशी'
लेख ४- कालगणना - यशवंत लेले
- १५ विज्ञान प्रकल्प
धान्य साठविण्याच्या पद्धतींचा अभ्यास- चि. प्रतिक माळी
- १७ वाचलेच पाहिजे असे काही
विज्ञान विशारदा - डॉ. मेधा शेते
- १९ अभ्यासातील स्वावलंबन
परीक्षेआधीची उजळणी - प्रा. महेन्द्र सेठिया
- २१ कथा
'बाबा मी मुळीच बोलणार नाही.'- डॉ. लीला दीक्षित
- २६ प्रलयकारी भूकंपाचे विदारक अनुभव
- ३२ ज्ञान प्रबोधिनी वार्ता, गावोगावचे उपक्रम, निरोप

नुकतीच माघ वद्य नवमी (१६ फेब्रुवारी) रोजी दासनवमी सर्वत्र साजरी केली गेली.

त्यानिमित्त या अंकातील पानांखालील सर्व ओळी दासबोधातून निवडल्या आहेत.

या ओळींचा तुम्हांला आचरणात नक्कीच उपयोग होईल.

ब्राह्मणे बाळबोध अक्षर । घडसुनी करावें सुंदर । जें देखतां चि चतुर । समाधान पावती ॥

छात्र प्रबोधन : निव्वळ मासिक नव्हे ! ...विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकसनाची चळवळ !!

प्रिय प्रबोधक मित्रमैत्रिणींनो,

या आधीचा 'विज्ञान विशेषांक' आवडल्याचे अनेकांनी कळवले. त्या अंकातील संवादमध्ये लिहिल्याप्रमाणे वृद्ध व्यक्तींना भेटून परंपरागत चालत आलेले ज्ञान, शहाणपण एकत्र करायला प्रारंभ केला ना ! त्यातील काही गोष्टी कालबाह्य किंवा विज्ञानाच्या कसोटीवर न उतरणाऱ्या असतीलही पण त्याची शहानिशा नंतर करू, आधी संकलन तर करूया! तुमची माहिती आमच्याकडे पाठवताय ना!

सध्या तुम्ही सर्वचजण परीक्षेच्या अभ्यासामध्ये आवडीने किंवा नाईलाजाने दंग झाला असाल. येता महिनाभर अभ्यासही ठरवून करता येईल का? १० मार्च ते २५ मार्च या १५ दिवसांमध्ये १०० तास अभ्यास करण्याचा संकल्प तुमच्यापैकी किती जण करू शकाल? वार्षिक परीक्षेमध्ये किमान २ विषयांत सहामाही परीक्षेपेक्षा १० टक्क्यांची प्रगती ठरवून करता येईल का? एखादी थोडीशी आवाक्याबाहेरची गोष्ट ठरवणे, ती साध्य करण्यासाठी धडपड करणे, धडपड बिनडोकपणाची होऊ नये व त्यात विनाकारण वेळ - शक्ती वाया जाऊ नये यासाठी योग्य नियोजन करणे आणि अशा मनापासून, नियोजनपूर्वक केलेल्या धडपडीतून यश मिळवणे हे सगळं खूप आनंद देणारं असतं. विविध शिबिरांमधून, साहस सहलींमधून, स्नेहसंमेलने, प्रात्यक्षिके, प्रकल्प या सर्व वेळी तुमच्यापैकी अनेकांनी हा अनुभव घेतला असेल. तसाच अनुभव अभ्यासाबाबतही जरूर घेऊन बघा. एरवी कंटाळवाणा, नीरस वाटणारा अभ्यास मनापासून करायला लागल्यावर थोडातरी आवडीचा होतो, समजायला लागतो. त्याची मजाही काही औरच असते. व्यायाम करायला जसा शरीराचा आळस आड येतो तसा अभ्यास करायला बुद्धीचा आळस त्रासदायक ठरतो. पण थंडीच्या दिवसात शरीराचा आळस झटकून बाहेर पळायला, व्यायामाला गेलो की छान तरतरी येते, उत्साह वाढतो. तसंच बुद्धीचा आळस झटकून अभ्यासाला लागलात की उत्सुकता वाढते. समजायला लागले की गोडी वाटायला लागते. तेव्हा असं करून तर पाहा.

८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून सर्वत्र साजरा होतो. समाजातील एका मोठ्या दुर्लक्षित घटकाच्या प्रश्नांकडे यानिमित्ताने लक्ष वेधणं, त्यांच्या विकासातील अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न करणं यासाठी या दिवसांचे निमित्त! पण एक दिवस कार्यक्रम करून हे घडणार आहे का? त्यासाठी आपली मानसिकता तयार व्हायला हवी. स्त्री-पुरुष, मुलगा-मुलगी याबद्दलच्या आपल्या प्रतिमा पक्क्या असतात. विशिष्ट गुणसमुच्चय म्हणजे मुलगी - स्त्री, तर त्याच्यापेक्षा वेगळा गुणसमुच्चय म्हणजे मुलगा - पुरुष! पण संपन्न व्यक्तिमत्त्व घडायला दोन्ही प्रकारच्या गुणांची दोघांनाही तितकीच गरज असते. त्याबाबत 'मुक्त स्पंदने' या लेखात सविस्तर वाचालच. मासिकाचे मुखपृष्ठही त्याच दृष्टीने तयार केलं आहे. कठोर गुण असलेल्या मेधा पाटकर, किरण बेदी यांच्यात हळवेपणाही तितकाच आहे. तर कोमलगुण असलेले बाबा आमटे, सानेगुरुजी यांचा करारीपणाही काही कमी नाही. अशा कोमल व कठोर दोन्ही प्रकारच्या गुणांचा योग्य प्रमाणात, योग्य ठिकाणी व योग्य पद्धतीने आविष्कार करता येणे दोघांनाही गरजेचं आहे. यावर्षीच्या महिला दिनाच्या निमित्ताने परस्परांमधील गुणग्रहण करीत ते अंगीकारण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करूया.

गुजराथच्या भूकंपाबद्दलचे, मदतकार्याला गेलेल्यांपैकी काहींचे अनुभवही खूप काही शिकवून जातील. सुट्टीत भूकंपग्रस्त भागातील मुलामुलींसाठी शिबिरं घ्यायला कितीजण तयार आहेत. जरूर कळवा.

परीक्षेसाठी तर शुभेच्छा आहेतच पण त्याचबरोबर गुढीपाडव्यानिमित्त नवीन वर्षाच्याही भरभरून शुभेच्छा! तुम्हीही नववर्षाच्या शुभेच्छा एकमेकांना द्या !! सुट्टीतील शिबिरांमध्ये सहभागी होणार ना! भेटूयात.

सस्नेह तुमचा,

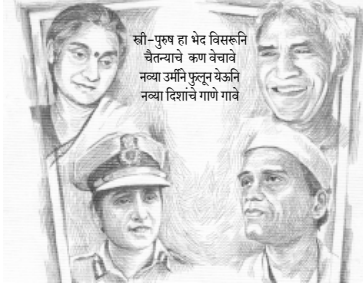
(महेन्द्र सेठिया)

“मुलगी जिला म्हणतात ना
तिनं झाडावर चढायचं नसतं
माहीतच आहे म्हणा तुम्हाला!
तिनं जर काठ्यांवर चालायचं
म्हटलं तर ती झालीच ना गुंड
मुलगा, तिनं भोवरा फिरवला की
मूर्खच म्हणायचं ना तिला!

हे सगळं मला माहीत आहे -
कारण मी यातल्या प्रत्येक
गोष्टीसाठी..... बोलणी खाल्लीयेत ना
! म्हणून म्हणतेय.....”

जपानमधील कवयित्री कानेको
मिसुगू यांच्या कवितेचा हा सुंदर
अनुवाद! जो अनुभव आपल्या
महाराष्ट्रातल्या खेड्यातल्या एखाद्या
मुलीचा,
तोचजपानमधीलमुलींचाही....
आश्चर्य वाटलं ना? पण मुलांनी असं
असं वागायचं, मुलींनी असं असं
.... हे संकेत किती खोलवर रुजलेले
असतात नाही आपल्या मनात! आज
मुलींना आत्मविकासाची अनेक
क्षितिजं उपलब्ध आहेत. पण तरीही
.....

त्यादिवशी विज्ञानाचा तास चालू
होता. नुकतीच परीक्षा झाली होती.
वर्गात बऱ्याच मुलींना उत्तम गुण
होते. सहजच चौकशी केली. समजा
घरी प्युज गेला तर किती मुलींना हे
काम करता येतं ? खेदाची गोष्ट,
फारशा कुणाला यात रस नव्हता.
असली कामं सगळ्यांचे भाऊ किंवा
वडील करत असतात. याउलट
आईला स्वयंपाकात, घरकामात मदत
करणं, ही मुलींची कामं.... ही
विभागणी केवळ श्रमविभागणीच्या
तत्वावर झाली आहे, असा विश्वास
ठेवणं आजच्या काळात अवघड

आहे नाही का?

अगदी लहानपणापासून
मुलीसाठी बाहुली, भातुकलीची
बोळकी अशी खेळणी तर मुलांसाठी
गाडी, विमान, बंदूक अशी खेळणी
आणली जातात. मुलगी शाळेतल्या
बाई, घरातली आई अशा भूमिका
खेळातही जगते तर मुलगा शूर
सैनिक, बस कंडक्टर अशी भूमिका
खेळतो. का तर आयुष्यात पुढे त्यांना
तसच वावरायचं असतं म्हणून.... हे
इतक्या सहज घडतं की त्या मागचा
कार्यकारण भाव कुणी पाहातही
नाही.

त्यादिवशी सोनालीच्या घरी
वाढदिवसाची पार्टी होती. तिचा दादा
तिच्याहून दोनच वर्षांनी मोठा!
त्यामुळे त्याचे मित्र, तिच्या मैत्रिणी
एकत्र जमले होते. मोठमोठ्याने
हसत-खिदळत गप्पा चालू होत्या.
पार्टी संपून सर्वजण घरी गेल्यावर
आईने हळूच सोनालीला टोकलं.
‘सोनू आता तू मोठी झालीस हं. असं
जोरजोरात खिदळणं बरं नव्हे!’
यातला ‘जोरजोरात ओरडाआरडा
करून आपला आनंद व्यक्त करून
दुसऱ्यांना त्रास होईल असं वागू नये’
हा भाग सोनालीला मनोमन पटला.
‘पण आई, तू हे दादालाही सांग ना!’
‘अगं तो मुलगा आहे, मुलीच्या

मुक्त स्पंदने

- शैलजा देशमुख

जातीला असं वागणं शोभत नाही!

आईचं हे वक्तव्य मात्र
सोनालीला पटलं नाही. गेल्या
वर्षीच्या दीपावली विशेषांकातील
मंगला गोडबोले यांचा ‘रडगाणं’ हा
लेख आठवतोय ? त्यात त्यांनी रडणं
म्हणजे केवळ बायकांची मिरासदारी
नव्हे! ती एक भाव अभिव्यक्ती आहे.
तिचा संयत अविष्कार दोघांकडूनही
अपेक्षित असतो असा एक छान
विचार मांडला होता. तसंच
हसण्याचंही नाही का ? खळखळून
निर्मळ हसणं ही फक्त पुरुषांची
मक्तेदारी नाही. रडणं आणि हसणं हा
चांगल्या वाईटाच्या कक्षा ओलांडून
अभिव्यक्त होण्याचा प्रत्येकाचा एक
स्रोत असतो. पण पिढ्यान्पिढ्या
पुरुष म्हणजे निर्भयपणा, धीटपणा
असलेली समर्थ व्यक्ती तर स्त्री
म्हणजे हळूवार, भावुक, नाजूक,
दुबळी, पुरुषावर अवलंबून
असलेली; अशी प्रतिमा मनावर
ठसवली जाते. वास्तविक शारीरिक
सामर्थ्य पुरुषांजवळ असलं तरी
संकटांना तोंड देण्याचं आंतरिक
सामर्थ्य, सहनशीलता स्त्रीजवळ
अधिक असते. अगदी अडाणी
असलेल्या स्त्रियासुद्धा पति
निधनानंतर समर्थपणे उभ्या राहून
संसार सांभाळतात अशी अनेक
उदाहरणं आपण सभोवताली
पाहात असतो. पण त्याचबरोबर
अनेक पुरुष बायकांची अकल
चुलीपुरती! अशा अहंभावाने

वावरत असतात. ज्या स्त्रियांनी विविध क्षेत्रात कर्तृत्व गाजवलेले असते त्यांच्याकडे समाज आदाराने तरीही एका सुप्त दूरस्थ हेटाळणीच्या नजरेने पाहातो. जणू उपजत स्त्री गुणांचा त्याग त्या स्त्रीने केला आहे अशी भावना असते. याउलट साने गुरूजी, पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्यासारख्या कविमनाच्या थोर व्यक्तींकडे त्यांच्या हळूवारपणा विषयी उपेक्षेने पाहिले जाते. वास्तविक या दोघांच्या व्यक्तिमत्त्वात स्त्रीचा हळूवारपणा अन् पुरुषाचे खंबीर मन याचा सुरेख समन्वय होता.

आता हेच पाहा ना, कविमनाच्या संदीपची त्याच्या मित्रमंडळीत बायल्या म्हणून उपेक्षा होते. वास्तविक तो तसा अजिबात नाही. कुठल्याही कसोटीच्या काळात तो आपले निर्णय व्यवस्थित, शांत चित्ताने, कणखरपणे घेऊ शकतो.

याउलट दीपा वागायला मोकळी, स्वभावानं बिनधास्त, अगदी निर्भय-नटामुरडायला तिला अजिबात आवडत नाही. पण तिच्या या बाह्यरूपावर जाऊ नका हं! मैत्रिणींसाठी जीव तोडून काहीही करायची तिची तयारी असते. एकूण काय, आपल्या मनातील मुलगी म्हणजे अशी हवी, मुलगा म्हणजे असा हवा, असे जे संकेत असतात ना, ते इतके पक्के असतात की अजूनही ते पूर्णपणे बदललेले नाहीत. घरामधलं बाबांचं स्थान कितीही नाही म्हटलं तरी जरा वेगळंच! आई कितीही कर्तृत्ववान असली तरी बरेचदा तिची भूमिका दुय्यम!

वास्तविक स्त्रीमध्ये असलेलं मातृरूप आपण किती लहानपणापासून अनुभवलेलं असतं. अगदी तुमची आई बाहेर करिअरिस्ट असली तरी.... लहानवयात स्वयंपाक करणारी, आपली शुश्रुषा करणारी, आपल्याला शिकवणारी, जमेल तसं धडपडत प्रत्येकाचा आनंद पाहणारी घरातील गृहिणी! गावात छानसा गाण्याचा कार्यक्रम असतो, भाषण असते - खूप रस असला तरी आपल्या लहानग्याला टाकून आई नाही जाऊ शकत! गृहिणी म्हणून जगत असताना आई किती छोटे त्याग करताना दिसते. घरातील सर्वांना वाढत असताना ती ज्याला जे आवडेल ते आधी वाढते. मग स्वतः घेते. घरातील सगळी कशी पोटभर जेवली हा आनंदही तिला तृप्ती देतो. या तृप्तीची - दुसऱ्यासाठी काही करण्याची अनुभूती कायफक्तस्त्रीनेच घ्यायची? ही संवेदनक्षमता दोघांकडे हवी ना? तिचा मातृधर्मही नुसता असा मिळमिळीत नसतो. मुलाच्या चुकीबद्दल ती तळमळत राहाते. अनाचार करणारा पिता जर असेल तर त्याच्यापासून आपल्या पिळ्ळांना जपत राहाते. आपल्या कुटुंबातील, आपल्या समाजातील प्रत्येकाकडे संवेदनक्षमतेने बघायला मनाचा हा कोमलपणा आपण प्रयत्नपूर्वक मिळवायला हवा.

याउलट धडाडीने पुढे येऊन करायचं काम ते मुलींचं काम नाही असा एक समज! अमोल पालेकर यांचा 'थोडासा रुमानी हो जाय!' नावाचा एक छान चित्रपट होता. त्यातील एका घरातील चार प्रकारची

चार माणसं, चार प्रकारची व्यक्तीमत्त्व. कथानायिका बिन्नीचा तुमच्यासारखाच वाढत्या वयाचा भाऊ बिम्म.... कवी मनाचा उत्साही पण काळोखाला, उंचीला भिणारा मुलगा. त्याचा मोठा socalled पुरुषी भाऊ त्याची सतत उपेक्षा करीत राहातो. म्हणून त्याला एक प्रकारचा न्यूनगंड. बिन्नी रूपाने सामान्य, सिधीसाधी पण मनाने सुंदर.... कर्तृत्ववान.... अगदी पुरुषी मेकॅनिकप्रमाणे सहज गाड्या दुरुस्त करणारी! वडिलांनी स्वतंत्र माणूस म्हणून तिचं व्यक्तिमत्त्व घडवलंय. पण भोवतालच्या समाजाच्या नजरेत ती अगदीच अनाकर्षक - कारण नाचणारी, लाजणारी, मुरडणारी मुलगी तिला बनता येत नाही.

शेवटी त्याच्या घरात 'स्वप्नांचा सौदागर' म्हणून आलेला हिरो - 'बिम्म' च्या मनात तो काहीही करू शकतो, हा विश्वास जागवतो. बिन्नीच्या मनात, 'मी सुंदर आहे-माझ्या पद्धतीने' हा आत्मविश्वास देऊन जातो.

आपणही असा भेद, मनावर असलेला पगडा विसरून आपल्या आंतरिक सौंदर्याला ओळखायला शिकूया. स्त्री म्हणजे सौंदर्याचा आविष्कार, पुरुष म्हणजे कर्तृत्वाचा, ही प्रतिमा आपण

टि.व्ही. वरील जाहिरातीत किती सातत्याने पाहात असतो. खरंच साबण, सौंदर्यसाधनं, वस्त्रप्रावरणं यांच्या जाहिराती पाहिल्या की आजची सुशिक्षित, वेगवेगळ्या क्षेत्रात पुढे येणारी तरुणी आपल्या समोर येतच नाही. वास्तविक

पहिलें अक्षर जें काढिलें । ग्रंथ संपेतों पाहात गेलें । येका टांकें चि लिहिलें । ऐसें वाटे ॥

आरोग्यसंपन्न, सुंदर शरीरसंपदा ही प्रत्येकालाच हवी ना! जिम्नॅस्टिक करणाऱ्या चपळ, लवचिक मुलीचे आणि मुलाचे आरोग्य आपल्या डोळ्यांना सारखेच कौतुकास्पद वाटते. तेव्हा असा विचारही मनात येत नाही की ती स्त्री आहे की पुरुष!

दूरदर्शनवर चालू असलेल्या काही मालिकांमध्ये आपण आजच्या समाज व्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठणारी तरुणी पाहातो. पण तिचं जे रूप असतं ते, पुरुषांनी आजपर्यंत जे केलं ते आता 'आम्ही' करू अशा आवेशाचं. हा आवेश म्हणजे 'स्त्रीमुक्ती' ची कल्पना असूच शकत नाही. कारण यात फक्त भूमिका बदलतील, पण समाजव्यवस्था तशीच विषम राहील.

प्रत्येक माणसाची एक आंतरिक प्रवृत्ती असते. स्वतःचं एक खास व्यक्तीमत्त्व असतं. मुलगा, मुलगी असा विचार न करता ते जास्त संपन्न होण्यासाठी काय करायला हवं, कोणते दोष दूर व्हायला हवेत हा विचार मनात हवा. आपण एका समाजव्यवस्थेचे घटक असतो. स्वतःचा आत्मसन्मान राखताना, दुसऱ्याचा मानही आपण ठेवायला हवा. जीवनातला आनंद उपभोगायचा असेल तर एकमेकांच्या भावनाही जपायला हव्यात; प्रसंगी त्यागही करायला हवा. कसोटी पाहाणारे प्रसंग तर आयुष्यात येणारच. त्यांना तोंड देण्यासाठीचा कणखरपणा हाही मिळवायला हवाच. एक गंमत पाहा जी माणसं स्मार्ट, कर्तबगार असतात ती बरेचदा थोडी रूक्ष असतात. त्याउलट मृदू व्यक्तिमत्त्वाची थोडी बावळट!

या दोन्हीचा मिलाफ असलेलं व्यक्तिमत्त्व किती थोड्या माणसांमध्ये दिसतं. निर्भयपणा, निर्णयक्षमता ही कोणा एकाची मक्तेदारी असूच शकत नाही. प्रशासकीय कामात कठोर निर्णय घेणाऱ्या किरण बेदींच्या मनातली मातृभावना फक्त स्वतःच्या मुलीपुरती मर्यादित राहिली नाही. सहृदयता आणि सहानुभाव यांच्या साहाय्याने तिहार जेलमधल्या कैद्यांसाठी त्यांनी एक नवं विश्व उभं केलं. स्त्रीचे कोमल गुण आणि पुरुषाचं कर्तुत्व यांचा मनोहर संगम आपल्याला त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसतो. बाबा आमटे यांच्यासारखा एखादा पहाडासारखा पुरुष आनंदवनातील कुष्ठरोग्यांची जणू 'आई' बनून जातो. कित्येक वर्षे नर्मदा बचाओ आंदोलन लावून धरणाऱ्या मेधा पाटकरांचं आंतरिक सामर्थ्य एखाद्या पुरुषालाही लाजवेल असंच! एकूण काय समाजात रुजलेले समज मोडायची वेळ आता आली आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात मुली आणि मुलं सारख्याच धडाडीने वावरताहेत. पण त्यामुळे तर संघर्षांचे प्रसंग कदाचित अधिक येतील. 'मी मुलगी आहे' - 'मी मुलगा आहे' म्हणून समोरच्या व्यक्तीने असं वागावं, या अपेक्षा विसरायला हव्यात. सुदृढ शरीर, निर्भय, मोकळं मन आणि एकमेकांना समजून घेऊन वागणं हे आता जास्तच गरजेचं ठरणार आहे. बोलण्या-वागण्याचं, आचरणाचं स्वातंत्र्य आणि आवश्यक ती बंधनं सगळ्यांना सारखीच! मिळालेलं स्वातंत्र्य आपल्या भोवतालच्या अवकाशाच्या

संदर्भात उपभोगत, कधी त्याच्यासाठी झगडत व्यक्ती म्हणून मोठं होणं, नव्हे माणूस म्हणून मोठं होणं हेच शेवटी महत्त्वाचं नाही का?

■■■

- शैलजा देशमुख

बी ७/५ गुरुराज सोसायटी
पद्मावती, पुणे ३७.

आज कुठे... ती फुलराणी

वसंत विरला, बहार फिरली,
भक्ती अनंती विलीन झाली.

परंतू भक्ती मनात उरली,
जणू चंद्रिका नभी पसरली.

भेदरलेल्या भक्तांची ती,
मने सोबती घेऊन गेली.

वदे - मुलांनो, गुणी बाळांनो,
सुमने तुमची, जणू सुमने की
वरूनी उधळिन मुक्तपणे मी
नक्षत्रे अन् तारे बघुनी
आठवाल मग मलाच सारी!!

■■■

- कु. प्रांजल पंडित
(इ. १० वी)
ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे.

ज्ञान प्रबोधन/सां. फाल्गुन, शके १९९२

अक्षराचें काळपण । टांकाचें ठोसरपण । तैसेंचि वळण वांकाण । सारिखें चि ।

कविता पानोपानी

आई म्हणजे, एक सुंदर आठवण
हृदयावर कोरलेलं एक प्रेमाचं गोंदण

आई म्हणजे, दुसऱ्यासाठी झिजणारं चंदन
मोगऱ्यांनी फुललेलं घरासमोरचं अंगण

आई म्हणजे, आपोआप गळणारे अश्रू
आठवा, आईविना हंबरडे फोडणारे वासरू

आई म्हणजे, एक रम्य वातावरण
उभं राहतं तिच्यासमोर मेलेलं जीवन

आई म्हणजे, हळवं मन
हृदयापर्यंत भिजलेलं मायेचं ओलं पान

आई म्हणजे, मायेनं केसांत गोजारणं
रोम रोम जागा होतो तिच्या या स्पर्शानं

आई म्हणजे, व्याकुळ प्रेम
कधी कधी रागही येतो जेमतेम

आई म्हणजे, प्रेमाची मूर्ती
देवाहूनही महान अशी श्रद्धेची पूर्ती

आई म्हणजे, बाळाचा पहिला शब्द
ऐकून आईही होते स्तब्ध

आई म्हणजे, मायेचा मळा
खरंच आईविना जीवन दाटून येतो गळा

आई म्हणजे, पाण्याचा झरा
जणू निर्मळ वाहता वारा

आई तुझ्या आठवणी साठल्या माझ्या मनी
रूप तुझे आठवून गातो अशी मी रोज गाणी.

“माझ्या आईस”

- डॉ. सचिन बी. उदगावे
‘रत्नश्री’ मिरज - सांगली रोड,
विजयनगर (पूर्व), सांगली ४१६ ४१४.

कविता पानोपानी

Have you ever seen a very big log burning?
I have many times, since my childhood.
Most probably on every Holi full-moon night.
I have witnessed the burning log,
giving back its colours;
that went into its making.
They are the red of many sunsets,
The yellow of the mid-day sun,
The purple of the, early dawn,
The blue of the skies and the oceans;
The green of the earth and mountains;
The silver of the moonrise,
And the sparkle of the stars.
When are we going to stop
This nonsense of felling and
Burning of live green trees?
Of course at once,
And start planting new trees.
For the new generations.
To enjoy their greenery, fruits,
Flowers and shade.

- मंगला सोलेगांवकर
शिराळ आळी, पुणे,
जि. रायगड.

आजच्या पिढीतील स्त्री ही खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र झालेली आहे. स्वतःची स्वतंत्र ओळख तिने स्वशिक्षणावर – स्वकर्तृत्वावर निर्माण केलेली आहे. पण स्त्री स्वातंत्र्याची ही मुहूर्तमेढ खऱ्या अर्थाने एकोणिसाव्या शतकात रोवली गेली. त्याकाळी निद्रिस्त असलेल्या, अस्वस्थ असलेल्या समाजाला – स्त्रीवर्गाला जागे करण्यासाठी, स्पष्ट, लख्ख, स्वच्छ विचारांची किरणे असलेला सूर्यपुरुष जोतीबा फुले पुढे झाला. त्यांना प्रकृतीची म्हणजे सावित्रीबाईंची साथ लाभली. त्या काळातल्या स्त्रियांपेक्षा वेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सावित्रीबाईंचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ ला सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथे झाला. नायगावचे खंडोजी नेवसे पाटील यांची ही थोरली कन्या. 'मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात' अशी आपल्याकडे एक म्हण आहे. सावित्रीबाईंच्या बाबतीत ही म्हण अगदी तंतोतंत जुळणारी आहे. लहानपणापासून त्या अत्यंत धीट होत्या. त्यामुळे वडिलांबरोबर शेतावर जाणे, जनावरे राखणे, मुलांबरोबर खेळणे, त्यांची भांडणे सोडविणे, चिंचा आवळे पाडणे, आईला मदत करणे यात छोट्या सावित्रीचा पुढाकार असायचा. सगळ्या गोष्टी करायचा तिचा नेहमी आग्रह असे. स्वस्थ बसणे तिला माहीत नव्हते. भय आणि भीती यांचा तिच्या अंगी लवलेशही नव्हता. तिच्या या उनाड स्वभावाचा आईला फारच राग यायचा. अर्थात तोही सावित्रीच्या काळजीपोटीच. हातपाय मोडला तर सावित्रीशी लग्न कोण करणार? ही भीती त्यांना सतत असायची. पण सावित्रीच्या वडिलांना मात्र पोरीचा हा वांडपणा आवडायचा.

अशा गुणांच्या व्यक्तींना अनुकूलता लाभली आणि आवश्यक संस्कार, शिक्षण-मार्गदर्शन मिळाले तर त्यांच्या सुप्त गुणांचा विकास होऊन, त्या थोर विभूती म्हणून मान्यता पावतात. सावित्रीच्या बाबतीतही हेच झाले. भावी आयुष्यातील समाजसेवेचे व पुढारीपणाचे धडे त्यांनी माहेरीच गिरवले आणि लग्नानंतर महात्मा जोतीराव फुले यांच्या सहवासात, मार्गदर्शनात, शिक्षणात त्यांच्या धाडसी व्यक्तिमत्त्वाला योग्य दिशा मिळाली. फुल्यांच्या ठिकाणी असलेली दिव्य-भव्य दृष्टी, कसल्याही संकटांना सामोरे जाऊन, किंबहुना ते पायदळी तुडवून सामोरे जाण्याचे अलौकिक, अपवादात्मक साहस व भविष्यकाळाचा वेध घेण्याची अपूर्व दृष्टी; आणि त्यानंतर दृढनिश्चयाने साकार केलेला आचारविचार, या व अशा गुणांचा प्रभाव सावित्रीबाईंच्यावर पडणे स्वाभाविक होते. असे गुण सावित्रीबाईं उत्सुकतेने व जिज्ञासू-वृत्तीने आपलेसे करण्याचा प्रयत्न करीत. म्हणून फुल्यांच्या या महान कार्यात फक्त पत्नी म्हणून त्या वाटेकरी नव्हत्या तर महाराष्ट्रातील स्त्री मुक्ती चळवळीतल्या त्या आद्य प्रणेत्याही होत्या.

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांच्या उद्धाराचा ध्यास घेतलेले सावित्रीबाईंसारखे अन्य आदर्श नि उदात्त उदाहरण क्वचितच आढळून येईल. १८४० मध्ये या दंपतीचे सहजीवन सुरू

स्त्री मुक्तीच्या आद्य प्रणेत्या सावित्रीबाई फुले

- वर्षा कुलकर्णी

झाले. म. फुले यांनी विद्येचे महत्त्व ओळखून स्त्री शिक्षणास सर्वश्रेष्ठ स्थान दिले व स्त्री शिक्षणाच्या कार्याची सुरुवात आपल्या घरापासूनच केली. भारतातील स्त्री शिक्षणाचा पहिला प्रयोग त्यांनी आपल्या शेतामधील आंब्याच्या झाडाखाली केला. त्यामुळे सावित्रीबाईंसाठी शेतातील माती हीच पाटी आणि हाताचे बोट हीच पेन्सिल झाली.

मुळातच हुशार व जिज्ञासू असल्यामुळे सावित्रीबाईंचे शिक्षण उत्तमप्रकारे चालू होते. याचवेळी पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे शित्रण अधिक महत्त्वाचे आहे, असे वाटून जोतीबांनी १८४८ मध्ये बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. त्याकाळात स्त्रियांनी शिकणे महापाप मानले जाई. त्यामुळे जोतीबांचे हे पाऊल क्रांतिकारीच म्हणावे लागेल. सुरुवातीला ते स्वतःच या शाळेत शिकवायचे. पण आपल्यासारख्या बिनपगारी शिक्षकाच्या ते शोधत होते. पण लोकांकडून मानहानी, छळ करून घेण्यास कोण तयार होईल? जोतीबांना दुसरा शिक्षक मिळेल. मग त्यांनी सावित्रीबाईं व आपली बहीण सगुणाबाईं यांना इंग्रजी – मराठी बरोबरच शिक्षकी पेशाचेही प्रशिक्षण घ्यायला लावले आणि सावित्रीबाईंनाच या शाळेवर दुसरा शिक्षक म्हणून नेमले. इकडे जोतीबांचेही इंग्रजी शिक्षण पूर्ण झाले. त्यामुळे जोतीबांच्या वडिलांना मुलाला आता चांगली नोकरी मिळेल

छान प्रबंधन/सौर फाल्गुन, शके १९२२

पान शिषानें रेखाटावें । त्यातरी नमिक चि ल्याहावें । दुरी जवळी न व्हावें । अंतर वोळीचें ॥

असे वाटत होते. पण जोतीबा आणि सावित्रीला स्वतःच्या संसारापेक्षा जगाचा संसार करण्याची जास्त ओढ होती.

सावित्रीबाईंच्या शिक्षकी कार्याला आरंभ झाला त्यापूर्वी भारतात एकही स्त्री शिक्षिका नव्हती. त्यामुळे त्याच आद्य भारतीय स्त्री शिक्षिका ठरतात. सार्वजनिक कार्यासाठी बाहेर पडलेल्या त्या पहिल्याच स्त्री होत. ज्या काळात त्यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली तो काळही खूप महत्त्वाचा आहे. अत्यंत सनातनी वातावरण, स्त्री शिक्षणाला प्रखरविरोध, समाजावर ब्राह्मण वर्गाचा पगडा, अशा प्रतिकूल परिस्थितीत सावित्रीबाईंनी आपले कार्य सुरू केले. त्यांचे काम हे कलियुगातील आश्चर्यच नव्हे तर प्रलयकालच मानले गेले. शाळेत जाता - येता रस्त्यावर त्यांचा नाना प्रकारे छळ केला जाई. कित्येक धर्मशील ब्राह्मणांनी तर त्यांच्या अंगावर दगडही मारायला कमी केले नाही. शेणाचे-चिखलाचे गोळे त्यांना मारले जायचे. दगडांमुळे अंगावर जखमा न्हायच्या. पण सावित्रीबाईं घाबरून घरात बसल्या नाहीत, डगमगल्या नाहीत. शाळेच्या खिडक्यांपुढे उभे राहून माणसं वाईट-साईट बोलायची. मग खिडक्याही बंद कराव्या लागायच्या. पण जोतीबांसारखा माणूस पहाडासारखा मागे उभा होता. त्यांचे प्रोत्साहन, त्यांची प्रेरणा होती. त्यामुळे सावित्रीबाईंना कशाची भीती वाटली नाही. त्रास देण्याचा आणखी एक प्रकार म्हणजे, लोकांनी जोतीबांच्या वडिलांचे कान सुनेविरुद्ध फुंकायला सुरुवात केली. कुळाला काळिमा लागेल, सून बिघडेल, पुढच्या पिढ्या नरकात जातील, अशी भीती त्यांना घालायला सुरुवात केली. परंतु

सावित्रीबाईं ह्या जोतीबांच्या तालमीत तयार झालेल्या करारी व जिद्दी स्त्री-शिक्षिका होत्या. आपण काहीही चुकीचे करत नाही याची त्यांना खात्री होती. जोतीबांनीही त्यांच्या वडिलांना समजावण्याचा खूप प्रयत्न केला. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. शेवटी या दंपतीला घराबाहेर पडावे लागले. खरंतर हे त्या दोघांपुढे मोठे आव्हानच होते. सावित्रीबाईंची तर परीक्षाच होती. एकीकडे पतीची आज्ञा आणि दुसरीकडे सासरे, इतर नातेवाईक यांचा शिक्षण बंद करण्याचा आग्रह. पण आपल्यामुळे पतीच्या महान कार्यात खंड पडू नये म्हणून सावित्री-बाईंनी पतीच्या बरोबर, त्यांची सावली बनून जाण्याचा निर्णय घेतला.

घराबाहेर पडल्यावर ह्या दंपतीचे कार्य आणखीनच जोमाने सुरू झाले. १८५१ मध्ये जोतीबांनी रास्ता पेठेत मुलींची दुसरी शाळा काढली तर १८५२ मध्ये वेताळ पेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली. सर्व शाळांमध्ये मुलींची संख्या वाढू लागली आणि जोतीबांनी तयार केलेला अद्ययावत अभ्यासक्रम सावित्रीबाईं सर्वत्र उत्तम रितीने राबवू लागल्या. पुणे महाविद्यालयाचे मेजर कॅंडी यांनी जोतीबांच्या सर्व शाळांमधील प्रगती बघून, बुद्धिमत्ता बघून समाधान व्यक्त केले होते. ब्राह्मणांच्या छळाला न डगमगता समर्थपणे ही समाजसेवा करणाऱ्या या दंपतीला इंग्रज अधिकाऱ्याकडून ही कौतुकाची पावतीच होती. पण तरीही लोकांकडून छळ, त्रास देणे चालूच होते. एकदा एका धटिंगणाने सावित्रीबाईंना असेच वाटेत अडवून धमक्या द्यायला सुरुवात केली. क्षणभर विचार करून सावित्रीबाईंनी त्याला दोन सणसणीत

थपडा ठेऊन दिल्या. पुण्यात हा एकदम चर्चेचा विषय झाला; आणि सावित्रीबाईंना होणारा त्रास एकदमच बंद झाला. जोतीबांप्रमाणे त्यांचाही पुण्यात दरारा निर्माण झाला.

सावित्रीबाईं जोतीबांप्रमाणेच जिद्दीच्या, करारी आणि द्रष्ट्या होत्या. त्यांच्याकडेही जोतीबांप्रमाणेच अलौकिक गुण होते. त्यामुळेच स्वतःचा संसार वगैरे ऐहिक सुखाला बाजूला सारून त्यांनी जोतीबांबरोबर जगाचा संसार केला. दोघेही एकमेकांची प्रेरणा होते व एकमेकांच्यापाठी खंबारपणे उभे होते. पण तरीही समाजासाठी आपण काही केले हे त्यांना मान्यच नव्हते. जे थोडंफार मी काही केले तेही फक्त जोतीबांमुळेच असं त्या म्हणायच्या. हा विनय त्यांच्या अंगी होता म्हणूनच या पवित्र कार्यात त्यांना यश मिळाले. त्यांनी प्रसिद्धीचा हव्यास धरला नाही. म्हणून तर जोतीबा म्हणायचे की, सावित्रीसारखी साध्वी व कर्तबगार पत्नी लाभली म्हणूनच आपण हे सेवाकार्य करू शकलो. विद्येचे महत्त्व सर्वांनाच पटवून देण्याचे कार्य या दोघांनी केले.

जोतीबा/सावित्रीबाईंचे शिक्षण प्रसाराचे काम आता जोमाने सुरू होते. हा वृक्ष आता जोरात वाढत होता. अनेक हितचिंतक मदतीला पुढे येत होते. मात्र सावित्रीबाईंच्या मनात आता वेगळी काळजी जाणवत होती. शाळेला जाता-येता त्यांना लाल आलवण (पूर्वी विधवा स्त्रियांना लाल रंगाची जाड साडीच नेसावी लागे. त्याला आलवण म्हणत) नेसलेल्या व केसाचे मुंडन केलेल्या स्त्रिया दाराआड दिसायच्या. या स्त्रियांशी बोलावे, त्यांच्या निस्तेज दिसणाऱ्या डोळ्यातील दुःख जाणून घ्यावे असे त्यांना वाटायचे. पण त्या

सगळ्या ब्राह्मण स्त्रिया. आपण त्यांच्याशी बोललो तर आधीच आपल्यावर चिडलेला समाज चवताळून उठेल, हे त्या जाणून होत्या. पण त्या निष्पाप स्त्रियांचे चेहेरे त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हते. या स्त्रियांना थोडंतरी उजळ माथ्यांनं जगता यावं यासाठी त्यांनी व जोतीबांनी या स्त्रियांसाठी प्रसुतीगृह व 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' सुरू करायचं ठरवलं. विधवा मुलींची सुखरूप सुटका व त्यांच्या मुलांचा जीव वाचवून त्यांचा सांभाळ करणे, हे त्या काळात खरोखरच अवघड काम होते. पण या दंपतीला आगीत उडी मारायचीच सवय होती. अशाच एका काशी नावाच्या स्त्रीचा मुलगा जोतीबा-सावित्रीबाईंनी दत्तक घेतला. त्याचं नाव यशवंत ठेवलं. तो डॉक्टर झाला.

समाजासाठीची एक एक कामं अशीच हातावेगळी होत होती. त्यावेळी पाण्याचा हौद खुला केल्याची घटना अशीच गाजली. महार-मांगांची पाण्यासाठी वणवण बघून, या दंपतीने आपल्या घरातला हौद पाण्यासाठी खुला केला. पाठोपाठ 'सत्यशोधक समाजाची' १८७३ मध्ये स्थापना केली. 'सगळीजण ईश्वराची लेकरं आहेत, त्यामुळे भेदभाव कशासाठी? माणूस गुणानं श्रेष्ठ ठरतो, जातीनं नाही.' सत्यशोधक समाजातर्फे संपूर्ण समाज जागृतीचं काम हाती घेण्यात आलं. या बरोबरच शूद्रातिशूद्रांसाठी सावित्रीबाईंनी एक बोर्डिंग सुरू केलं. शिक्षणासाठी २५-३० मुलं तिथे राहायची. या मुलांचं सावित्रीबाई यशवंताबरोबरच सगळं प्रेमामं करायच्या. १८७७ च्या दुष्काळातही दोघांनी खूप काम केलं. अनेक ठिकाणी अन्नछत्रे उघडली. आपण समाजाच काही देणं लागतो आणि समाजाच्या उध्दारासाठीच आपला जन्म

आहे, अशी त्यांची धारणा होती.

त्याकाळी केशवपन आणि सतीची चाल अशा दोन अनिष्ट रूढी होत्या. लहान वयात लग्न होणाऱ्या बालिका विधवा झाल्यावर तिचे केशवपन करणे, त्यांना सती जायला लावणे हे अघोरीच कृत्य होते. मुंडन करतानाचा त्या बालिकांचा आक्रोश एकून दगडालासुद्धा पाझर फुटला असता. स्त्रियांची ही विटंबना, अवहेलना सावित्रीबाईंना सहन होणे शक्यच नव्हते. ब्राह्मणवर्गाने त्यांचे ऐकले नसते. म्हणून त्यांनी त्यांनाच या अघोरी कर्मापासून परावृत्त करण्याचे ठरवले. त्यासाठी त्यांना पुणे, मुंबई परिसरातील न्हाव्यांची एक परिषद घेतली. खरा धर्म काय आहे? यात भोंदुगिरी कशी आहे? हे सगळं न्हाव्यांना समजावून दिल्यावर आपण किती वाईट कृत्य करतो याची न्हाव्यांना कल्पना आली व त्यांनी लगेच संपाचा निर्णय घेतला. देशातील न्हाव्यांचा हा पहिलाच संप होय.

मध्यंतरीच्या काळात जोतीबांच्या निधनाने सावित्रीबाई थोड्या एकाकी झाल्या होत्या. त्यावेळीही जोतीबांच्या भावंडांनी त्यांच्या चितेला अग्नी देण्यास यशवंताला पुढे येऊ दिले नाही. जाताना तरी जोतीबांना शांतपणे जाता यावं म्हणून सावित्रीबाई स्वतःच त्यांना पोचवायला निघाल्या. समाजसेवा ही पतीनंतर आपलीच जबाबदारी, असे समजून त्यांनी नंतरही कामात स्वतःला गुंतवून ठेवलं. जोतीबांच्या क्रांतीकार्याची धुरा स्वतःच्या खांद्यावर घेतली.

आणि १८९७ साली महाराष्ट्रात प्लेगची मोठी साथ आली. या साथीत अनेक कुटुंबेच्याकुटुंबे नष्ट झाली. लोक रानावनात राहू लागली. पण तेथेही ही साथ पसरतच होती.

यावेळीही सत्यशोधक समाज लोकांसाठी धावून गेला. यशवंतही या साथीत डॉक्टर या नात्याने मदत करत होता. पण आईने धावपळ करू नये असे त्याला वाटायचे. मात्र सावित्रीबाईंनी त्या म्हणण्याला न जुमानता आपले कार्य चालूच ठेवले. एके दिवशी दोन वर्षांचं एक मूल त्यांनी प्लेगने विव्हेळताना पाहिलं. त्याला उचलून धावतच त्या निवारण केंद्रात निघाल्या. एवढंसं पोर तडफडत होतं. मग त्याला लांब कस ठेवणार? त्यांनी त्याला कुशीत घेतलं. त्याला मरण तरी मायेच्या उबेत येऊ दे, असं त्या थोर माऊलीला वाटलं. ते पोर शेवटी मेलचं पण सावित्रीबाईंना मात्र प्लेगची लागण झाली आणि त्यातच या युगप्रवर्तक स्त्रीचा अंत झाला. शेवटपर्यंत त्या समाजकार्यातच कार्यरत होत्या.

भारतातील स्त्री मुक्ती आंदोलनाचे मूळ सावित्रीबाईंच्या कार्यातच शोधावे लागेल. स्त्रीशक्ती जागृत केल्याशिवाय स्त्रीमुक्ती नाही, हे सावित्रीबाईंनी कृतीतून दाखवून दिले. त्या काळाचा विचार करता आजची स्त्री ही अनेक गोष्टींमध्ये स्वतंत्र झाली आहे. पण ज्या परिस्थितीत या युगस्त्रीने स्त्रीमुक्तीची सुरुवात केली ते आठवून तिचे धाडस, धैर्य, शक्ती हे आपणही आत्मसात करून, त्यांच्या प्रयत्नांनी मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा योग्य वापर करणे, ही सावित्रीबाईंसारख्या थोर स्त्रीला महिला दिनाच्या निमित्ताने मानाची वंदना ठरेल.

- वर्षा कुलकर्णी
मैफल, २२, ९१/३, शिक्षकनगर
कोथरूड, पुणे ३८

छात्र प्रबोधन/सौर फाल्गुन, शके १९२२

ज्याचे वय आहे नूतन । त्यानं ल्याहावें जपोन । जनासी पडें माहिन । ऐसें करावें ॥

अमेरिकेत दूरदर्शनवर अइउ (आशीळलरि ईरिवलरींळसि उीरिीळि) नावाची एक वाहिनी आहे. त्यावर '२०/२०' नावाचे वार्तापत्र दाखवले जाते. गेल्या आठवड्यात, 'क्रीमि क्रीमिशीरीं क्रीं क्रींरींरीं' अशी फारच प्रेरणादायी कथा या कार्यक्रमात पाहिली. अनेकांपर्यंत ही गोष्ट पोहोचावी म्हणून त्याबद्दल लिहायचे ठरविले.

एलिझाबेथ मरे नावाच्या मुलीच्या आयुष्यात घडलेल्या या सत्यघटना आहेत. एलिझाबेथ, तिची धाकटी बहीण व त्यांचे आई वडील हे न्यूयॉर्कमध्ये राहाणारे एक कुटुंब. एलिझाबेथचे आई आणि वडील दोघेही व्यसनाधीन होते. व्यसनाला बळी पडल्यामुळे ते मुलीकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करायचे. पुरेसे अन्न, कपडे मिळणे, या मूलभूत गरजाही एलिझाबेथचे

आई-वडील पूर्ण करू शकत नव्हते. "सकाळी उठून पाहिले तर अनेकदा स्वयंपाकघरात आई, बाबा मादक पदार्थ घेताना दिसायचे. घरातल्या वाटेल त्या वस्तू ते मादक पदार्थ विकत घेण्यासाठी विकायचे. एकदा माझा स्वेटरच

फ्रॉम होमलेस टू हारवर्ड

(अमपिरकेतील सत्य घटनेचे - शब्दांकन)

- उमा बापट

त्यांनी विकून टाकला होता." एलिझाबेथ दूरदर्शवरच्या मुलाखतीत सांगत होती. न्यूयॉर्कला अतिशय थंडी असते. हिवाळ्यात बराच काळ बर्फ पडतो. अशा हवेत स्वेटर ही तिथली प्राथमिक गरजच असते; हे लक्षात घेतले तर स्वेटर विकून टाकण्यातला निष्काळजीपणा आणि स्वेटर-शिवाय थंडीत न्यूयॉर्कमध्ये राहाणे, ही फारच अवघड गोष्ट आहे, हे जाणवू शकेल.

व्यसनाधीनता हा अमेरिकेत फार मोठा प्रश्न आहे. मानसशास्त्राचा अभ्यास करताना, व्यसनाधीनता या प्रश्नाची अधिक जवळून ओळख झाली. तो एक आजार आहे, ही संकल्पना त्यामुळे लक्षात आली. पण अनेकदा जी व्यक्ती अशा व्यसनांना बळी पडते तिच्या घरचे लोक, हा आजार आहे, रोग आहे हे मान्य करू शकत नाहीत. मानसशास्त्रज्ञांना, रोग्याच्या नातेवाईकांना हे समजावून देणे,

पटवून देणे हेच मोठे काम असते. बालपण अशा परिस्थितीत जाऊनही एलिझाबेथ अतिशय शांतपणे सांगत होती की, "माझ्या आई-वडिलांना तो रोग होता, त्यांनी माझ्यासाठी जे केले त्यापेक्षा अधिक ते करूच शकत नव्हते.

वयाच्या नवव्या वर्षी नोकरी करून पैसे मिळवणारी एलिझाबेथ ही त्यांच्या घरातली एकमेव कमावती व्यक्ती होती. सुपर मार्केट मध्ये सामान बांधणे, पेट्रोल पंपावर हवा भरणे, अशी कामे करायची वेळ इतक्या लहान वयात तिच्यावर आली. तिचे बालपण हरवूनच गेले होते.

आई-वडिलांच्या व्यसनाधीनतेमुळे सर्व पैसे त्यातच जायचे. घरभाडे देणेही शक्य न झाल्याने त्यांना घरातून हाकलून दिले होते. रस्त्यावर राहाणे, मिळेल तिथे झोपणे, शॉर्ट

ऐसा ग्रंथ जपानी ल्याहावा । प्राणीमात्रास उपजे हेवा । ऐसा पुरुष तो पहावा । म्हणती लोक ॥

छात्र प्रबोधनला हार्दिक शुभेच्छा !

होममध्ये जेवायला मिळाले तर जेवणे, असे आयुष्य ते जगत होते. (अमेरिकेत बेघर लोकांच्या जेवणाची सोय शेल्टर होममधून केली जाते.) या सगळ्या बिकट परिस्थितीतच, एलिझाबेथ दहा वर्षांची असताना तिच्या आईला एड्स हा आजार आहे, असे निदान झाले. एलिझाबेथ लहान असूनही तिने आईच्या या आजारपणात, तिची शक्य ती काळजी घेतली. ती पंधरा वर्षांची असतानाच तिची आई वारली. आई गेल्यावर आपलेही आयुष्य असेच संपणार, अशी जाणीव एलिझाबेथला झाली. आयुष्यात काही करायचे असेल तर शिक्षण चालू ठेवायला हवे, असे तिला तीव्रतेने वाटले. घरच्या सर्व परिस्थितीमुळे तिचे स्वतःच्या अभ्यासाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले होते. पण तिने परत एकदा नव्याने शाळेत प्रवेश घ्यायचे ठरवले. "Humanities Preparatory Academy, a Public High School" या शाळेत तिला प्रवेश दिला. आपण बेघर आहोत हे शाळेला कळले तर आपल्याला शाळेत प्रवेश मिळणार नाही, या भीतीने एलिझाबेथने आपण बेघर आहोत, ही गोष्ट शाळेपासून लपवून ठेवली होती. अमेरिकेत Public Schools मध्ये शिक्षण फुकट असते, त्यामुळे एलिझाबेथ शिकू शकली. तिची जिद्द, चिकाटी, प्रेरणा आणि हुशारी यामुळे तिने चार वर्षांचा अभ्यासक्रम दोन वर्षांतच पूर्ण केला. अमेरिकेतील मूल्यमापन पद्धतीनुसार तिने बहुतांश अभ्यासक्रम अतिशय

चांगल्या गुणांनी पूर्ण केला. अमेरिकेतील शिक्षण व्यवस्थेतील लवचिकताही लक्षात घेण्याजोगी आहे. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या गतीने शिकण्याची संधी इथे उपलब्ध आहे. शाळेच्या आवारात बसूनच तिने सर्व अभ्यास केला. तिचे माध्यमिक शिक्षण तरी पूर्ण झाले. पण एलिझाबेथ तिथेच थांबणारी नव्हती. एकदा शाळेच्या सहलीबरोबर बोस्टनला गेलेली असताना, ती हारवर्ड विद्यापीठ बघायला गेली होती. तिथे जाऊन ती भारावूनच गेली. 'मी पण इथे शिकू शकेन.' असे भव्य स्वप्न ती तेव्हापासून उराशी बाळगत होती. माध्यमिक शिक्षण संपल्यानंतर असेच एके दिवशी एलिझाबेथला 'न्यूयॉर्क टाइम्स' या अमेरिकेतल्या एका नावाजलेल्या वर्तमानपत्रात एक जाहिरात दिसली. ज्यांनी अनेक संकटांना, अडथळ्यांना सामोरे जात शिक्षण चालू ठेवले, अशा गरजू विद्यार्थ्यांना, उच्च शिक्षणासाठी 'न्यूयॉर्क टाइम्स' तर्फे शिष्यवृत्ती देण्यात येणार होती. त्यासाठी स्वतःच्या आयुष्यात या संबंधात घडलेल्या गोष्टी, निबंध स्वरूपात लिहून पाठवायच्या होत्या. त्याप्रमाणे एलिझाबेथवर आलेले बिकट प्रसंग आणि त्यातून ती कसे शिकली, याबद्दल तिने लिहून पाठवले. सुमारे तीन हजार अर्ज, या जाहिरातीला प्रतिसाद म्हणून आले होते आणि प्रत्यक्ष जागा होत्या फक्त सहा. या तीन हजार अर्जांमधून त्यांनी निवडक, एकवीस विद्यार्थ्यांना मुलाखतीसाठी बोलावले. त्यात एलिझाबेथला बोलावण्यात आले. एलिझाबेथच्या

मुलाखतीविषयी बोलताना 'न्यूयॉर्क टाइम्स' चे अधिकारी सांगत होते, "मुलाखत घेणाऱ्या सहा अधिकाऱ्यांचे मंडळ, एलिझाबेथची कथा ऐकून थक्क झाले होते. एलिझाबेथची मुलाखत संपली तेव्हा त्या खोलीत एलिझाबेथ सोडून सर्व लोकांच्या डोळ्यात पाणी आले होते."

मार्च १९ मध्ये न्यूयॉर्क टाइम्सच्या एका अंकात, शिष्यवृत्ती मिळालेल्या सहा मुलांची नावे, त्यांच्या जीवनकथा असे सर्व प्रसिद्ध झाले. शिष्यवृत्ती मिळालेल्या फक्त सहा विद्यार्थ्यांमध्ये तिचे नाव होते. एलिझाबेथचा आनंद गगनात मावत नव्हता. पुढच्या वर्षी तिला हारवर्ड विद्यापीठात प्रवेश मिळणार आहे. दर वर्षाला बारा हजार डॉलर याप्रमाणे पदवीच्या चारही वर्षांसाठी तिला शिष्यवृत्ती मिळणार आहे.

या बरोबरच उल्लेखनीय बाब म्हणजे, न्यूयॉर्कमधील लोकांनी वर्तमानपत्रात या सहा मुलांच्या कथा व त्यांना दिल्या गेलेल्या शिष्यवृत्तीबाबत वाचले. यातून प्रेरणा घेऊन अनेक लोक आपणहून पुढे आले. त्यांनी यासाठी आर्थिक साहाय्य केले व दोन लाख डॉलर इतकी रक्कम उभी राहिली. 'न्यूयॉर्क टाइम्स' केवळ सहा विद्यार्थ्यांना महागड्या उच्च शिक्षणा-साठी साहाय्य करू शकत होते. मात्र लोकांनी जमवलेल्या पैशातून आणखी पंधरा गरजू विद्यार्थ्यांना अशा शिष्यवृत्त्या देता आल्या!

एलिझाबेथचे हारवर्डमधील शिक्षण सुरू होईपर्यंत, ती 'न्यूयॉर्क टाइम्स'च्या कार्यालयात नोकरी करते आहे. अवघ्या अठराव्या वर्षी अशा संस्थेत काम करणे, ही अमेरिकन समाजात विशेष कौतुकास्पद गोष्ट मानली जात आहे. सध्या एलिझाबेथ आपल्या धाकट्या बहिणीबरोबर अनेक वर्षांनंतर स्वतःच्या घरात राहायला लागली आहे. घरात राहाणे किती मोलाचे असू शकते, हे तिचे ते स्वकष्टाचे घर बघून प्रकर्षाने जाणवते. एलिझाबेथचे आयुष्य बदलले हे खरे; पण आयुष्यातील प्रश्न न संपणारेच असतात. तिच्या वडिलांनाही एड्स असल्याचे कळले आहे. आजही अमेरिकेत अनेक मुले बेघर आहेत. एलिझाबेथला जर असे कोणी रस्त्यावर राहाणारे दिसले तर ती त्यांना जमेल ते खायला दे, त्यांच्याशी बोल, अशी शक्य ती मदत करत राहाते. ती ज्या परिस्थितीत वाढली त्या परिस्थितीला आणि तसे जगावे लागणाऱ्या लोकांना ती विसरलेली नाही.

एलिझाबेथच्या मनात तिच्या पालकांच्याबाबत राग नाही. तिच्या बालपणाच्या कटू अनुभवांबाबत ती कसलीही तक्रार मांडत नाही. मात्र तिचे पूर्व आयुष्य ती अर्थातच विसरू शकत नाही. त्या सगळ्या अनुभवातून तिला खूप शिकायला मिळाले आणि त्याचा उपयोग तिला आत्ताही होतो आहे, असेच तिला वाटते. जसे पालकांविषयी कुठलीही कटुता या मुलीच्या मनात नाही, तसेच आपण फार मोठे काही मिळवले, याबाबत

कणमात्रही अहंकार नाही. दूरदर्शनवर मुलाखतीत बोलताना अमेरिकन लोकांच्या सहज प्रवृत्तीला अनुसरून, भावनांचे प्रदर्शन किंवा कुठलाही भडकपणा तिच्या विवेचनात आढळला नाही. हे खरोखर उल्लेखनीय वाटले. एलिझाबेथचे संतुलित, समंजस व्यक्तिमत्त्व काही वेळाच्या मुलाखतीतूनही जाणवत होते.

हारवर्ड विद्यापीठात प्रवेश मिळणे ही सोपी गोष्ट नाही. तिथे शिकणे हे अतिशय मानाचे मानले जाते. आई - वडिलांचा आधार नाही, राहायला घर नाही, रोज दोन वेळा जेवायला मिळेल की नाही ही शाश्वती नाही. अशा परिस्थितीत वाढलेली मुलगी, हारवर्डमध्ये शिकणार, ही कल्पनेच्या पलीकडची भासणारी गोष्ट एलिझाबेथने प्रत्यक्षात आणली. शाळेच्या सहलीबरोबर हारवर्डमध्ये गेल्यावर "जर मला इथे शिकण्याची इच्छा असेल तर हे विद्यापीठ माझे का होणार नाही" हाच ध्यास तिने घेतला होता. तिचे

ध्येयप्रेरित प्रयत्न आणि 'न्यूयॉर्क टाइम्स' या संस्थेची गुणग्राहकता व आर्थिक साहाय्य एकमेकाला पूरक वाटतात. या सर्वांचे कौतुक करावे तितके थोडेच आहे.

इच्छा तिथे मार्ग, शिक्षणाची आच, अभ्यासावर नितांत प्रेम, आंतरिक प्रेरणाशक्ती, प्रयत्नांची पराकाष्ठा, आशावादी मनोभूमिका, आत्मविश्वास आणि जगण्यातला जिवंतपणा! एलिझाबेथचे आयुष्य म्हणजे या सगळ्या संकल्पनांचे अतिशय नेमके उदाहरण आहे.

ही कथा प्रत्येक व्यक्तीत दडलेल्या निग्रही, प्रयत्नशील, आशावादी एलिझाबेथला आणि न्यूयॉर्कमधील लोकांसारख्या संवेदनशील मानसिकतेला, दानशूरतेला साद घालो..

- उमा बापट

एस.पॅटर्सन अन्वेन्स,
सान्ताबार्बारा, कॅलिफोर्निया
९३१११, यू.एस.ए.

प्रेस रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अँड अर्जुनियम ११ बी अन्वये

प्रसिद्ध करावयाची माहिती - अर्ज क्र. ४ (नियम ८ प्रमाणे)

वृत्तपत्राचे नाव : छात्र प्रबोधनप्रसिद्धी काळ : मासिक

संपादक, प्रकाशक व मुद्रकाचे

नाव व पत्ता: प्रा. महेन्द्र सेठिया, ज्ञान प्रबोधिनी, ५१० सदाशिवपेठ, पुणे ३०.

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

मासिकाची मालकी : ज्ञान प्रबोधिनी, ५१० सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

मी, महेन्द्र सेठिया असे जाहीर करतो की, वरील माहिती

माझ्या माहितीप्रमाणे खरी आहे.

पुणे,

सौर १० फाल्गुन शके १९२२

(१ मार्च २००१)

महेन्द्र सेठिया

(संपादक, छात्र प्रबोधन)

छात्र प्रबोधन/सौर फाल्गुन, शके १९२२

आळसें सुख मानू नये । चाहाडी मनास आणू नये । शोधल्याविण करू नये । कार्य कांहीं ॥

ख्रिस्ती नववर्षाचे स्वागत आपण पूर्वसंध्येस जागून, नाचून मोठ्या जल्लोषात करत असतो. गुढीपाडव्यास घरावर गुढी उभारून गोडधोड खाऊन आपण स्वस्थ असतो. सौर वर्ष सुरू झाल्याचे तर आपल्या गावीही नसते. आपल्या देशात सणवार वगैरे चांद्रमासानुसारच पाळले जातात.

हिंदुस्थानात धर्माप्रमाणे वेगवेगळी कालगणना आहे. तसाच त्यात प्रादेशिक भेदही आढळतो. अनेकांचा वर्षारंभ हा कोणत्या ना कोणत्या विक्रमाचा, विजयाचा किंवा अभिमानास्पद अशा अन्य प्रसंगाचे स्मरण देऊन जात असतो.

भारतीय इतिहासात विक्रमादित्याचा काळ हा सुवर्णयुग म्हणून ओळखतात. सुवर्णयुग निर्मात्या विक्रमादित्याचे नावे सुरू झालेली कालगणना, विक्रमसंवत म्हणून साऱ्या देशाला परिचित आहे व उत्तर भारतात ती प्रत्यक्षात वापरातही आहे. सध्याचे विक्रमसंवत (कार्तिक शु. प्रतिपदा, बळीप्रतिपदा, दिवाळी पाडवा) २६/११/२००१ ला संपून २०५८ हे विजयसंवत्सर सुरू होईल.

शालीवाहन किंवा सातवाहन हा शकांना परास्त करून, पूर्णपणे पचवून टाकणारा महापराक्रमी राजा! आपल्याकडील दक्षिणेतील बरेच लोक, शकारी शालीवाहनाच्या भीमपराक्रमाचे स्मरण ठेवतात ते दैनंदिन जीवनात, शालीवाहन शकाचा कालगणनेसाठी वापर करून! १९२२ हा चालू शक संपून चैत्र प्रतिपदेला,

रोजच्या आचरणात 'स्वदेशी' - लेख ३

भारतीय सौर कालगणना

- यशवंत लेले

गुढीपाडव्याला, (यंदा २६ मार्चला) आपण शके १९२३ चा प्रारंभ करू. सातवाहन दक्षिणेत होऊन गेला त्यामुळे त्याचा शक इकडे विशेष प्रचारात असणे स्वाभाविक आहे. इंग्रज राजवटीचे जे जे अवशेष आजही या देशात दृढमूल झालेले दिसतात त्यात त्यांची भाषा, लिपी, कालगणना इ. पश्चिमी संस्कृतीचे अनेक अंश आहेत. येशू ख्रिस्ताच्या जन्माशी निगडित अशा या कालगणनेची २०००वर्षे उलटून आता २००१ हे वर्ष सुरू झाले आहे.

महंमद पैगंबरांच्या जीवनाशी निगडित प्रसंगातून हिजरी कालगणना सुरू झाली. सध्या १४२१ हिजरी सन चालू आहे. या कालगणनेनुसार मोहरम हा सण कधी उन्हाळ्यात येईल तर कधी हिवाळ्यातही! याचे कारण त्यांचा चंद्राशी निगडित कालगणनेचा प्रकार! ऋतू हे सारे सूर्यावर अवलंबून असल्याने सौर कालगणना ही निसर्गाशी नाते जुळविताना अपरिहार्य ठरते. आपली दिवाळी हिवाळ्यातच येते किंवा शिमगा उन्हाळ्यातच येतो ते आपले वर्ष हे आपण सूर्याशी निगडित ठेवलेले असल्याने; पण रामनवमी, गोकुळाष्टमी, नारळी पौर्णिमा इ. सारे दिवस देशभर खूप महत्त्वाचे मानले जातात. हे सारे दिवस चंद्राशी, त्यांच्याच कलांशी निगडित आहेत.

आपण सौरवर्षाबरोबर चांद्रमासाचा स्वीकार केलेला आहे हेही साहजिकच आहे. घड्याळाच्या अभावी रोजच्या रोज कालमानाचे अगदी सोपे साधन जे साऱ्या जगभर माणसे वापरत आलेली आहेत ते म्हणजे चंद्राच्या डोळ्यांस दिसणाऱ्या स्पष्ट कला! म्हणून सर्व धार्मिक सण समारंभात, आपण हिंदुस्थानभर तिर्थींचा वापर करतो. पण या चांद्रकालगणनेत आपण अमावास्येनंतर नवमासारंभ करतो तर उत्तर भारतात पौर्णिमेनंतर नवमासारंभ होतो! यामुळे दक्षिण- उत्तरेत महिना एक असला तरी त्यात १५ दिवसांचा फरक पडतो.

देश स्वतंत्र झाल्यावर त्याची एकात्मता इंग्रजी परंपरेच्या आधारे नव्हे तर स्वदेशी तंत्रानुसार वाढवावी या सदहेतूने जशी एक स्वतंत्र राज्यघटना निर्माण झाली त्याप्रमाणे एक राष्ट्रीय भाषा, लिपी, ध्वज इत्यादी गोष्टी ठरवल्या गेल्या. भारतीय घटना निर्मितीनंतरही दोन वर्षे आपण केवळ ईसाई म्हणजे ग्रेगोरियन कालगणना वापरत होतो. १९५२ मध्ये भारतीय शासनाने स्वकीय कालगणनेची निश्चिती करण्यासाठी वाचस्पती मेघनाथ शहा या शास्त्रज्ञाच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती

ज्ञान प्रबोधन/सौर कालगणना, शके १९२२

सभेमध्ये लाजो नये । बाष्कळपणे बोलो नये । पैज होड घालू नये । कांहीं केल्यां ॥

नेमली. चार वर्षांनी समितीचा अहवाल अभ्यासून शासनाने राष्ट्रीय कालगणना स्वीकृत केली. या समितीने देशभर रूढ असणाऱ्या नाना प्रकारच्या कालगणना अभ्यासून, देशासाठी म्हणून सौर वर्षाचा स्वीकार केला. हे परंपरेला धरूनच होते. ऋतुकालाशी निगडित वसंतपंचमी सारखे सण-समारंभ त्या त्या काळी व्हायला हवे तर वर्ष हे सूर्याच्या गतीशी निगडित हवेच. देशभरातील चांद्रमासांची व्यवस्था तशीच राहू देऊन सर्व प्रशासकीय, शासकीय व सार्वजनिक वापरासाठी सौर महिने समितीने मान्य केले. इंग्रजी तारखांप्रमाणे या महिन्यात दिवस तीस वा एकतीसच असतात. पण महिन्यांचा प्रारंभ हा प्रत्यक्ष सूर्याच्या भ्रमणाशी शास्त्रीय पद्धतीने जोडण्यात आला. आपल्याकडे सर्वात मोठी रात्र व अगदी छोटा दिवस (१० तास ४५ मिनिटे) जेव्हा असतो तो पौषमासाचा प्रारंभ दिन! हा खरा संक्रमण दिन आहे. त्यादिवशी शास्त्रीय दृष्टीने संक्रांत साजरी व्हायला हवी. उत्तरायणाचा शुभारंभ या दिवशी होतो. हे आपण सूर्योदय-सूर्यास्ताच्या वेळा पाहिल्यास सहज ध्यानी येईल. येथून पुढे मिनिटा-मिनिटांनी दिनमान वाढते आहे, हे प्रत्यक्षच दिसते. २२ जून पासून दिवस क्रमशः लहान होत जाताना दिसतो. आषाढ मासाचा प्रारंभ या दिवशी होतो. समसमान दिवसरात्र ज्या दिवशी असते तो या राष्ट्रीय पंचांगाचा चैत्र मासारंभ. २२

मार्च ही ती तारीख. चैत्र - वैशाख, वसंत ऋतू, असे आपण म्हणत आलो तेही या वेळी अनुभवास येते. २३ सप्टेंबरला पुनश्च समसमान दिवसरात्र दिसतात. तो राष्ट्रीय पंचांगाचा आश्विन मासारंभ!

जानेवारी महिना अमुक दिवशी का सुरू होतो याचेही काही शास्त्रीय कारण सांगणे अवघड आहे पण भारताने स्वीकारलेल्या कालगणनेतील सारे महिने हे सूर्याच्या विशिष्ट स्थानाशी नाते दाखवतात आणि त्यांची नावेही पूर्ण भारतीय आहेत. वर्ष गणनेसाठी शकांचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे हेही उचितच आहे.

राष्ट्रीय कालगणनेप्रमाणे लीप वर्षी चैत्र ३१ दिवसांचा असतो व वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद हे महिनेही ३१ दिवसांचे असतात. म्हणजे ६ महिने एकतिशी तर उरलेले ६ तिशी असतात. लीप वर्षाशिवाय मात्र चैत्र हा ही तिशी असतो. म्हणजेच एकतिशी महिने ५ उरतात व वर्षाचे ३६५ दिवस बरोबर होतात. सात महिने तिशी व पाच एकतिशी असे ओळीनेच येत असल्याने इंग्रजी महिन्यांप्रमाणे बोट घालून तिशी एकतिशीचा निर्णय करावा लागत नाही. ग्रेगेरियन पद्धतीप्रमाणे चारने भाग जाणारे वर्ष हे लीप असते.

एका दिवशी शासनाने वजने, मापे दशमान पद्धतीचीच वापरण्याचा कायदा काढला व देशभर शेर, पायली, अधेली, चिपटे, मापटे हे सारे कालबाह्य होऊन गेले. आणखी एका दिवशी चलनातील १६ आणे, पैसे रद्द होऊन त्यातही दशमान पद्धती

आणण्यात आपण यशस्वी ठरलो. मग कालगणनेतही स्वदेशी पुरस्कृत करून उद्यापासून जर शासनाने सर्व पगार इ. राष्ट्रीय महिन्याप्रमाणे होतील, असा अध्यादेश काढला तर चैत्राचा पगार, वैशाखाच्या रजा, फाल्गुनची वर्षअखेर इ. कितीतरी गोष्टी जनमान्य होऊन जातील.

आज आकाशवाणी, वर्तमानपत्र, दूरदर्शन, सरकारी कार्यालयातील पत्रव्यवहारात, सौर कालगणना वापरली जाते. तुम्हीही जेथे जेथे दिनांक वापरण्याची वेळ येते तेथे आवर्जून सौर दिनांक वापरा व सोईसाठी त्याच्या जोडीला सध्या प्रचलित असलेली इंग्रजी तारीखही लिहा. नंतर हळूहळू सौर कालगणना सर्वांच्याच अंगवळणी पडेल. ज्ञान प्रबोधिनीमधील सर्व विभागांमध्ये सौर कालगणनेचा वापर केला जातो. ज्ञान प्रबोधिनीतर्फे सौर कालगणनेनुसार दिनदर्शिका प्रकाशित केली जाते. सौर पौष १ या संक्रांतीच्या दिवशी तिचे प्रकाशन केले जाते. ती वर्षभर उपलब्ध असून तिची किंमत रु.१०/- आहे.

तुमच्या विद्यार्थ्यांच्या पिढीनेच या सगळ्याचा योग्य विचार करून कोणती पद्धत वापरायची हे निश्चित केले पाहिजे.

- यशवंत लेले
कांचनबन,

सेनापती बापट पथ,
९६७/२ शि. नगर, पुणे १६.

विज्ञान प्रकल्प

धान्य साठविण्याच्या पद्धतींचा अभ्यास

- चि. प्रतीक माळी

मित्रांनो 'विज्ञानविशेषांकात' तुम्ही पोरकिड्यांना मारण्यासाठी काय प्रतिबंधक उपाय करावेत, याविषयीचा प्रकल्प वाचलात. पण पोरकिडे झाले तर त्यांना धान्यातून कसे बाजूला काढावे? याविषयी संगमनेरच्या सराफ विद्यालयातील गटाने केलेला प्रकल्प पुढे देत आहोत. हा व मागचा, असे दोन्ही प्रकल्प तुम्हाला निश्चितच मार्गदर्शक ठरतील याची खात्री आहे.

दिवाळीची सुट्टी संपली आणि आमच्या विज्ञानाच्या कोडूर सरांनी सांगितले की आपल्याला राष्ट्रीय विज्ञान परिषदेसाठी एक प्रकल्प तयार करायचाय. झालं! सगळ्यांच्या डोक्यात मग सतत प्रकल्पाचेच विचार घोळू लागले.

भारतीय शास्त्रज्ञांनी अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न केला, करीत आहेत. परंतु ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढली त्या प्रमाणात शेतीचे उत्पादन वाढले नाहीत. त्यामुळे लोकांना किती धान्य लागत असेल, किती व कसं वाया जात असेल, यावर आम्ही विचार केला व धान्य साठविण्याच्या विविध पद्धतींचा अभ्यास करणे हाच प्रकल्प करायचं ठरवलं.

बऱ्याच वेळा कीटक पोत्यांमधूनही बाहेर आलेले आपण पाहातो. आपल्या घरात सर्व प्रकारची स्वच्छता व काळजी घेऊनही धान्याला कीड लागते तर शेतकऱ्यांनी, दुकानदारांनी आणि सरकारी गोदामांमध्ये

साठविलेल्या धान्याची काय अवस्था होत असेल, असे कुतूहल आमच्या मनात निर्माण झाले.

त्यासाठी सुरुवातीला आम्ही शेतकरी आपल्या शेतातील धान्य विक्रीस नेण्यापूर्वी कसे साठवतात, कीड व उंदीर यांपासून त्यांचे संरक्षण कसे करतात, याची माहिती गोळा

केली. त्यानंतर दुकाने, घरे, सरकारी गोदाम यांत धान्य कसे साठवतात, त्याची काळजी कशी घेतात, याची माहिती मुलाखतींद्वारे मिळवली. त्यासाठी आम्ही उत्साहाने दूरवर खेडोपाडी जात होतो. त्यानंतर आम्ही कीटकनाशक विक्रेत्यांच्या मुलाखती घेतल्या. विविध कीड व उंदीर यावर वापरण्यात येणारी औषधे ते वापरण्याच्या पद्धती

त्यांच्याशी चर्चा केली. त्यांनीही आमच्या शंकांचे निरसन सहजतेने केले. त्यांनी आम्हाला दिलेली माहिती पुढे खूप उपयोगी पडली.

तेथेच आम्ही कृषी विद्यापीठाचे वाचनालय बघितले. तिथल्या पुस्तकांमधूनही आम्हाला धान्य साठविण्याच्या विविध पद्धतींची माहिती मिळाली.

आम्ही घेतलेल्या मुलाखतींतून मिळालेल्या माहितीवरून

महाराष्ट्रातील अन्नधान्य विषयक माहिती

i) महाराष्ट्रातील १९९८-९९ मधील तृणधान्याचे उत्पादन	: २०५ दशलक्ष टन
ii) तज्ज्ञांच्या मते सरासरी घट	: ९%
iii) उत्पादनातील एकूण घट	: १८.४५दशलक्ष टन
iv) तृणधान्याचा सरासरी भाव	: ८ रु. प्रति किलो
v) तृणधान्याचे झालेले नुकसान	: १४.७६ कोटी रु.
vi) प्रती माणसी दर दिवशी तृणधान्याची गरज	: २०० ग्रॅम
vii) प्रती माणसी एका वर्षात लागणारे तृणधान्य	: ७३ किलो
viii) तृणधान्यातील घट ५% ने कमी झाल्यास वाचणारे (वाया न जाणारे) धान्य	: १०२.५ लक्ष टन
ix) या धान्यामुळे वर्षभर गरज भागणाऱ्या व्यक्ती	: १,४०,४११
x) यामुळे कमी होणारे नुकसान	: ८.२० कोटी रु.
xi) संगमनेर शहराची लोकसंख्या	: १,२५,०००

एक संगमनेर शहर या वाया जाणाऱ्या धान्यावर व्यवस्थित जगू शकेल.

यांची माहिती आम्हाला त्यांच्याकडून मिळाली.

त्यानंतर आम्ही राहुरी येथील 'महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ' येथे गेलो. तेथे डॉ. हरी मोरे (विभाग प्रमुख कृषी प्रक्रिया विभाग, कृषी विद्यापीठ) यांची गाठ घेतली. त्यांना आमच्या शंका विचारल्या.

आम्हाला असे आढळले की बहुतेक शेतकरी धान्य साठविण्यासाठी पोतेच वापरतात. ७५% शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीविषयी माहिती नव्हती. अनेकांना सरकारी गोदामांत धान्य साठवता येते, हे माहीत नव्हते. घरगुती

कामेविण राहो नये। नीच उत्तर साहो नये। उणे अंगी संचारो नये कुळवंताचे ॥

पद्धतीने धान्य साठवताना बरेच लोक कडुनिंब, एरंडेल तेल, जाड मीठ व बोरिक पावडर यांचा वापर करतात. तरीही धान्याच्या साठवणुकीत एकंदर ५% घट येते.

सोंडे, खापरा, पिठातील तांबडा भुंगा, दातेरी भुंगा, कडधान्यावरील भुंगा, दाण्यावरील पतंग, बाजरीवरील अळी, सुरसा या किडींमुळे साठवलेल्या धान्याचे फार मोठे नुकसान होते.

हे नुकसान टाळण्यासाठी व घरगुती पद्धतीने धान्य साठवण्यासाठी आम्ही एक आधुनिक कोठी तयार केली आहे. ही कोठी दुहेरी आवरणाची असून, बाहेरील आवरण हे सर्वसाधारण कोठी प्रमाणेच आहे. आतील आवरण सच्छिद्र आहे. या दोन्ही आवरणांच्या दरम्यान थोडी मोकळी जागा सोडली आहे. आतील कोठीच्या (आवरणाच्या) तळाला सच्छिद्र पाईप बसविलेला आहे. कीड बाहेर काढण्यासाठी व आत हवा

जाण्यासाठी बाहेरील आवरणाला 'एक खिडकी' केली आहे.

कीड नेहमी हवेशीर जागेकडे जाण्याचा प्रयत्न करते, या तत्त्वाचा या कोठीत उपयोग केला आहे. या कोठीत पाईप व आतील आवरणांच्या छिद्रातून हवेशीर जागेकडे जाण्याच्या प्रयत्नात कीटक बाहेर पडतात व बाहेरील आवरणाच्या तळाशी जमा होतात. अशा पद्धतीने ही कोठी तीन ते चार दिवसात कोणत्याही कीटकनाशकाचा वापर न करता कीडरहित होते. जेव्हा आपणास असे समजते की धान्य पूर्णपणे कीडरहित झाले आहे तेव्हा आपण वरील झाकण व खिडकी हवाबंद करू शकतो. ही कोठी तयार करण्यासाठी ३०० ते ३५० रु. खर्च येतो. या कोठीत कुठल्याही विषारी व अपायकारक कीटकनाशकांचा वापर करावा लागत नाही.

धान्य साठवण्याच्या पद्धती, धान्य वाया जाण्याची कारणे, त्यावरच्या उपाययोजना, याची माहिती संकलीत करून नागरिकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न, आम्ही या प्रकल्पातून करीत आहोत. यातून धान्याचे नुकसान कमी करता आले तर आमच्या परिश्रमाचे सार्थक झाले असे आम्ही समजू.

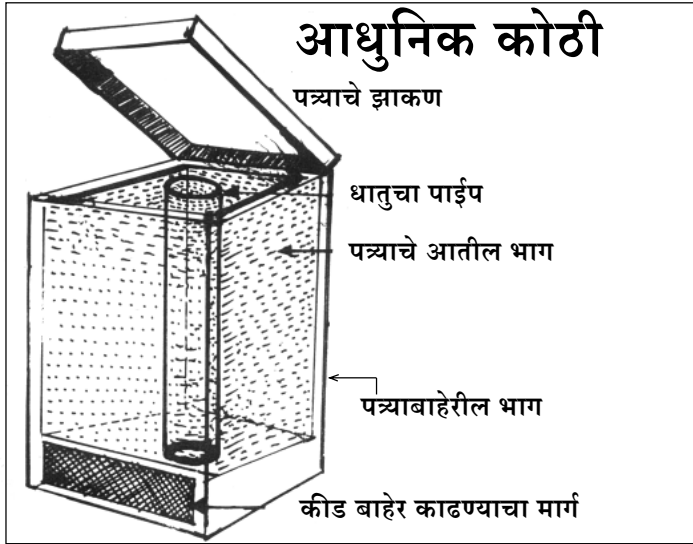
सर्वांनीच आपल्या परीने धान्यास कीड लागू नये व सुयोग्य रितीने धान्य कसे साठवावे, याचा विचार केल्यास आपली भारतभूमी अधिक 'सुजलाम् सुफलाम्' होण्यास वेळ लागणार नाही.

- चि. प्रतीक माळी

अन्य सहकारी - सागरगुजराथी,
विशाल पटेल, आदित्य दिवेकर
(सर्व इयत्ता ९ वी)

मार्गदर्शक - श्री. कोडूर सर
श्री. सातपुते सर

दि. ग. सराफ विद्यालय, संगमनेर

ग्रंथालीने पहिल्या भारतीय शास्त्रज्ञ कै. डॉ. कमला सोहोनी ह्यांनी सांगितलेल्या व वसुमती धुरू, ह्यांनी शब्दांकित केलेल्या आठवणी २५ डिसेंबर १९९६ रोजी वाचक दिनाच्या दिवशी प्रसिद्ध केल्या.

हे पुस्तक मला का वाचावेसे वाटते, त्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी काही खाली नमूद करत आहे. बीएस.स्सी. ला विशेष प्रावीण्यासह पहिल्या आलेल्या स्त्रीला, नोबेल प्राईज मिळवलेले सर सी. व्ही. रामन ह्यांनी, केवळ एक बाई म्हणून प्रवेश नाकारला.

त्यावेळी जराही न घाबरता “माझ्यात काय कमी आहे म्हणून तुम्ही मला नाकारता? मला संधी द्या, नाहीतर मी इथेच राहिन व सत्याग्रह करीन.” असे ठणकावून सांगणारी स्त्री नक्कीच कोणीतरी फार मोठी विदुषी असणार; असे वाचायला सुरुवात केल्यावर वाटल्यावाचून राहात नाही. हाच प्रसंग मनाची पकड घेतो व हिचे जीवन कसे असेल? याबद्दल आपले कुतुहल वाढवितो आणि नकळत आपण त्यांच्या व्यक्तिरेखेत शिरतो, त्यात सामील होतो.

कमलाताईंच्या शिक्षणापासून पुस्तकाची सुरुवात होते. बंगलोरला केलेला एम. एस्सी. चा अभ्यास, त्यात त्यांचे गुरु प्रो. श्रीनिवासय्या ह्यांचे मार्गदर्शन, त्यानंतर शिष्यवृत्ती मिळवून त्या केंब्रिजला गेल्या. ब्रिटिशांबरोबर काम करताना स्त्री म्हणून व एक भारतीय स्त्री म्हणून कमी दर्जाची वागणूक मिळेल, असे त्यांना वाटले. पण त्यांचा अनुभव वेगळाच होता. त्याबद्दलच्या त्यांच्या आठवणी वाचण्याजोग्या आहेत.

वाचलेच पाहिजे असे काही

विज्ञान विशारदा

- डॉ. मेधा शेटे

बांधवांना करून देईन, असे त्यांनी ठामपणे त्यांना सांगितले. ह्यातून आजही आपल्याला पुष्कळ काही शिकण्यासारखं आहे. ह्या प्रसंगातून त्यांचा देशाभिमान राष्ट्रभिमान जाणवतो व आपली मान उंचावते.

इथे आल्यानंतर दिल्लीत, मग कुन्नुरला व विवाहानंतर मुंबईत असे त्यांचे वास्तव्य होते. त्या सतत संशोधन करीत राहिल्या. दीडशेहून अधिक असे शोधनिबंध त्यांनी लिहिले. निवृत्त झाल्यावरदेखील, स्वस्थ न बसता त्यांनी स्वयंपाकघराची प्रयोगशाळा बनविली. अन्नातील भेसळ हा एक भेडसावणारा विषय आहे. त्यावर त्यांनी संशोधन केले, दोन लेख लिहिले, भाषणे दिली. ‘गाय छाप’ पिवळा रंग हा कर्करोगास कारणीभूत आहे, असे सांगून त्यावर बंदी घालण्यासाठी शिफारस केली. ती सरकारने मान्यदेखील केली. त्याशिवाय ग्राहक हा स्वयंनिर्भर झाला पाहिजे ह्यासाठी त्यांनी स्वतःच एक शोधपेटी बनविली.

या सर्वांबरोबर आणखी एक त्यांचा गुण जाणवतो तो म्हणजे त्यांची खेळाची आवड. त्यांचे टेनिसवरील प्रेम आपल्याला भावते. कितीही काम असो, पार्टनर असो वा नसो, त्या दररोज दोन तास टेनिस खेळणारच. त्यासाठी त्यांनी

सर हॉपकिन्स ह्यांची शिस्तप्रियता, जगप्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ व जीवरसायन संशोधक डॉ. डेरिक रिक्टर यांनी “लाईफ इन रिसर्च” ह्या आत्मपर चरित्रात लिहिलेले कमलाबाईंचे शब्दचित्र वाचून हसू येते व स्तुती वाचून अभिमान वाटतो.

पीएच.डी. साठी त्यांनी केलेले मूलभूत संशोधन वनस्पतीच्या पेशीमधील “सिटोक्रोम सी” हे आहे. हा फक्त ४० पानांचा प्रबंध व त्यानंतर झालेल्या तोंडीपरीक्षा.

हा सर्व किस्सा वाचण्यासारखा आहे. यात विनयाने त्या ‘शोध लागला’ असे म्हणतात. कुठेही मी ‘शोध लावला’ असे म्हणत नाहीत. पीएच.डी. नंतर त्यांनी अमेरिकेत जावे, असे सांगण्यासाठी

डॉ. सुब्रह्मण्यम मुद्दाम शिकागोहून केंब्रिजला आले. अमेरिकेत तुला भरपूर वाव मिळेल, काम करावयास मिळेल असे त्यांनी कमलाबाईंना सांगितले. परंतु मी माझ्या देशातच काम करीन व माझ्या ज्ञानाचा लाभ मी माझ्या

सभा देखोन गळों नये । समई उत्तर टळों नये । धिःकारिता चळों नये । अथवा अवकाळी ॥

बंगलोरलादेखील खास परवानगी घेतली. कुन्नुर, दिल्ली, मुंबई येथील टेनिस स्पर्धांमध्ये बक्षिसे पण पटकावली. पण त्यासाठी कार्यालयात लवकर म्हणजे पहाटे पाच वाजता येऊन त्या काम करत मगच खेळायला जात. हा गुणदेखील नवीन पिढीने घेण्यासारखा आहे.

आज आपण म्हणतो आमच्या-समोर, आमच्या मुलांच्यासमोर काही आदर्शच नाहीत. अशावेळी हे पुस्तक वाचनात आले तर आपले म्हणणे चुकीचे ठरते. आदर्श

संशोधक आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहातो. ज्यांना शास्त्रज्ञ बनायचे आहे, संशोधन करायचे आहे त्यांनी हे पुस्तक वाचलेच पाहिजे.

ह्या पुस्तकात त्यांच्या समग्र आयुष्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. त्यांचा स्वाभिमान, अभ्यासवृत्ती, एकाग्रता, परखडपणा, त्याचबरोबर विनयशीलता, खेळाची आवड, कार्यालयीन शिस्त हे गुण प्रकर्षाने जाणवतात. ह्या त्यांच्या आठवणी लेखिका वसुमती धुरू

ह्यांनीदेखील ओघवत्या भाषेत शब्दबद्ध केल्या आहेत. त्यामुळेच एकदा पुस्तक हाती धरले की संपूर्ण वाचल्याशिवाय खाली ठेवतच नाही.

नाव : विज्ञान विशारदा

लेखक : वसुमती धुरू

प्रकाशक : ग्रंथाली प्रकाशन

किंमत : रु. १२५/-

- डॉ. मेधा शेटे

D-35, प्राची सहनिवास,

छात्र प्रबोधनच्या वर्गणीत अपिरहार्यतेमुळे वाढ !

कागद व छपाईच्या वाढत्या किंमती व पोस्टाची वाढीव दर आकारणी यामुळे दरवर्षी मासिकाच्या खर्चात वाढ होऊनही, गेली ४ वर्षे छात्र प्रबोधन मासिकाची वर्गणी स्थिर ठेवण्याचा आपण प्रयत्न केला. तथापि यापुढे याच वर्गणीत अंक प्रकाशित करणे अवघड होत असल्याने, सौर चैत्रच्या वासंतिक विशेषांकापासून (पुढील अंकापासून) छात्र प्रबोधनच्या, वार्षिक, द्वैवार्षिक, त्रैवार्षिक वर्गणीत, खालीलप्रमाणे वाढ करत आहोत.

वार्षिक वर्गणी रू. १५०/-

द्वैवार्षिक वर्गणी रू. २७५/-

त्रैवार्षिक वर्गणी रू. ४००/-

आजीवन सभासद वर्गणीमध्ये वाढ केलेली नाही. सर्व केंद्रप्रमुख, हितचिंतक, सभासद या वाढीव वर्गणीतही आमच्या समवेत राहतील, असा विश्वास बाळगून आहोत.

❁ विज्ञान विशेषांकातील 'या शास्त्रज्ञांचे शोध कोणते?' याची उत्तरे व अचूक उत्तरे देणाऱ्यांची नावे, वासंतिक विशांकात प्रसिद्ध करत आहोत.

हे लक्षात आहे ना?

सौर वैशाखचा (मे महिन्यात प्रकाशित होणारा) अंक हा पूर्णतः मुलांचा अंक आहे, हे लक्षात आहे ना? तुमच्यापैकी अनेकांचे साहित्य आमच्याकडे आले आहे. या अंकातील चित्रेही मुलांची असतात. ही चित्रे काढण्यात ज्यांना रस आहे. त्यांनी आपले नाव व पत्ता छात्र प्रबोधनच्या मुख्य कार्यालयात लवकरात लवकर नोंदवावा. बाहेरगावच्या विद्यार्थ्यांना लेख झेरॉक्स करून पाठविले जातील. त्याप्रमाणे त्या त्या साहित्याला अनुसरून त्यांनी चित्रे काढायची आहेत. या अंकाच्या मुखपृष्ठासाठी अजूनही ज्यांना चित्रे पाठवायची आहेत त्यांनी मासिकाच्या आकारात आपली चित्रे, २५ मार्चपर्यंत छात्र प्रबोधनच्या मुख्य कार्यालयात पाठवावीत.

विशेष कौतुक

छात्र प्रबोधनतर्फे आयोजित हस्तलिखित स्पर्धा, कोलाज चित्र स्पर्धा व ध्वनिफित निर्मिती स्पर्धेला तुम्हा विद्यार्थ्यांकडून उत्तम प्रतिसाद मिळाला. या स्पर्धेसाठी महाराष्ट्रभरातून ५३ हस्तलिखिते, ६८ कोलाज चित्र व ६ ध्वनिफिती एवढे साहित्य आले. स्पर्धेचा निकाल सौर चैत्रच्या वासंतिक अंकातून प्रसिद्ध केला जाणार आहे.

सर्व सहभागी विद्यार्थ्यांचे विशेष कौतुक!

विद्यार्थी मित्रांनो,

या आधीच्या लेखामध्ये प्रत्यक्ष परीक्षेच्या दिवसात आपले शरीर, मन, बुद्धी सजग ठेवून परीक्षेच्या अगदी नजीकच्या काळातील अभ्यास व प्रत्यक्ष परीक्षा देताना घ्यावयाची काळजी याविषयी विचार केला. आपल्या इयत्ता दहावीतील मित्रांची परीक्षा आधी असल्याने आपण हा भाग आधी घेतला. अर्थात् तो आपल्या सर्वांनाच उपयुक्त आहे. वर्षभरातील अभ्यास करताना आपण वाचन, लेखन, पाठांतर, विविध स्मरणतंत्रे यांचा उपयोग केला असेल. मार्च महिन्यातील उजळणीच्या शेवटच्या टप्प्यात, लेखनावरचा भर कमी करावा आणि मननावरचा भर वाढवावा. दिवसातील काही वेळ आकृत्या काढणे, भौमितिक रचना करणे, नकाशा भरणे, लेखनवेग वाढवणे इ. कौशल्यांच्या सरावासाठी वापरावा. शेवटच्या टप्प्यातील उजळणीच्यावेळी पुनःपुन्हा भारंभार वाचू नका; नाहीतर 'अरे, हे राहिले, ते राहिले' असे वाटून विनाकारण दडपण येते. या काळात मन स्थिर करण्याचा प्रयत्न करा आणि शांतचित्ताने उजळणी करा. अशी उजळणी करण्यासाठी काही साधने हाताशी ठेवा.

टिपणे

याकाळात उजळणी करताना, पुस्तकांपेक्षा जास्त भर तुम्ही काढलेल्या टिपणांवर दिला पाहिजे. तुम्ही काढलेली सर्व टिपणे तुमच्याजवळ हवीत. ज्या आकृत्या परीक्षेत वारंवार विचारल्या जातात

अभ्यासातील स्वावलंबन

परीक्षेआधीची उजळणी

- प्रा. महेन्द्र सेठिया

त्या आकृत्यांचा सराव, शेवटच्या महिन्यात किमान एकदा तरी झाला पाहिजे. त्यासाठी आवश्यक असणारे साहित्य, पूर्वी काढलेल्या आकृत्या आपल्याजवळ हव्यात. शेवटच्या महिन्यात गणिताचा अभ्यास करताना, नुसती उदाहरणे वाचू नयेत तर विविध प्रकारची (एखादी जुनी प्रश्नपत्रिका घ्यावी व त्यातील कोणतीही ५,६ उदाहरणे निवडावीत.) उदाहरणे तोंडी सोडवावीत तर उरलेली प्रत्यक्ष लिहून बघावीत. भूमितीत विचारल्या जाणाऱ्या तीनही गटातील एका तरी प्रमेयाची सिद्धता, या महिन्यात रोज लिहिली पाहिजे. प्रत्यक्ष परीक्षेच्या दिवशी, ज्या भागाची उजळणी व्हायलाच हवी आहे; अशा भागावरची सूक्ष्म टिपणे तुम्ही या काळात करून ठेवा. त्या निमित्ताने तुमचे टिपणांचे, प्रश्नोत्तरांचे सूक्ष्म वाचनही होईल.

शेवटच्या टप्प्यातील

उजळणीची तंत्रे

१) मनन : मनन म्हणजे आठवणे व त्यावर तपशीलवार बारीकसारीक विचार करणे.

प्रत्यक्ष मनन कसे करायचे?

एखादा उपविषय ठरवायचा.

त्याचे टिपण व त्यासंबंधीची इतर माहिती वाचून पूर्ण करायची.

मग वही बंद करायची. डोळे

मिटायचे व त्यातील सर्व मुद्दे क्रमवार आठवायचे.

नंतर प्रत्येक मुद्दा घेऊन त्यासंबंधीची तपशीलवार माहिती (उदा. संज्ञा असेल तर व्याख्या, नियम-तत्त्व यांची विधाने व त्यांची उदाहरणे, त्यावर आधारित कारणे, त्यांचे परिणाम, गुणधर्म, उपयोग, कार्य, इतिहासातील घटना असतील तर त्यातील परस्परसंबंध,

(व्यक्तिनामे, स्थलनामे) आठवायची. आठवत असताना हे सारे टिपणात अथवा पुस्तकात ज्या क्रमाने आले असेल त्या क्रमाने, स्मरणसाखळी करीत जायची.

पुढच्या टप्प्यात त्यासंबंधी असलेले चित्र, आकृती, किरणाकृती, नकाशे, आलेख यांसारखी दृश्य माहिती डोळ्यांसमोर आणण्याचा प्रयत्न करायचा.

त्यानंतर या घटकावर कोणत्या प्रकारचे प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, याचा विचार करून त्यांच्या उत्तरातील मुख्य मुद्दे आठवायचे.

हे सारे करीत असताना काही तपशीलांबद्दल शंका असेल तर ती एखाद्या कच्च्या कागदावर लिहून ठेवायची व नंतर पुस्तक उघडून तिचे

शिष्य असावा स्वतंत्र । शिष्य असावा जगमित्र । शिष्य असावा सत्पात्र । सर्व गुणें ॥

निरसन करायचे. मनन करीत असताना अगदी महत्वाचे मुद्दे व कच्च्या आकृत्या, कागदावर झटपट उतरवायलाही हरकत नाही. त्यामुळे विचारात संगती आणता येते.

२) तक्त्यांचा उपयोग :

जर वर्षभरात तुम्ही नियम, काव्यपंक्ती, ठळक घटना, रासायनिक अभिक्रिया, आकृत्या इत्यादींचे तक्ते तयार केले असतील तर या तक्त्यांचा उपयोग शेवटच्या महिन्यात उजळणीसाठी खूप होतो. असे तक्ते आपण जेथे अभ्यासाला बसतो त्या खोलीत, आपला पलंग, वॉशबेसिन यांच्या जवळच्या भिंतीवर लावून ठेवावेत. म्हणजे कंटाळा आल्यावर मोकळ्या वेळात ते सहजरित्या नजरेला दिसत राहातात. नकळतच त्यातील अनेक गोष्टी आपल्या स्मरणात राहातात व प्रत्यक्ष परीक्षेच्या दिवशी आठवताना तो तक्ताच तुमच्या डोळ्यांसमोर येईल.

३) खेळातील पत्त्यांसारखी कार्डे तयार करणे : ड्रॉइंग पेपरची पत्त्याच्या आकाराची कार्डे तयार करून घ्यावीत. या अशा

कार्डांच्या एका बाजूला उत्तरातील थोडे महत्वाचे शब्द लिहून ठेवावेत. कार्डांच्या मागच्या बाजूला उत्तरातील इतर मुद्दे, तपशील, उदाहरणे इ. लिहावे. बसल्याबसल्या हातात हा पत्त्यांचा कॅट घेऊन त्यातील कोणतेही एक कार्ड बाहेर काढावे. त्यावरील शब्द

वाचावा, मग त्या आधारे उत्तरातील इतर तपशील आठवण्याचा प्रयत्न करावा. नंतर कार्ड उलटून आपण सगळे तपशील आठवू शकलो का? ते पडताळून पाहावे. या पद्धतीने दुसऱ्यालाही आपली परीक्षा घ्यायला सांगता येईल. अशी उजळणी केल्याने कंटाळा कमी होतो. अशी अनेक प्रकारची कार्डे तुम्ही तुमच्या कल्पनेतून निर्माण करू शकाल. उदा. नियम व उदाहरणे, आकृत्या व त्यातील नावे इ.

४) सूक्ष्म टिपणे तयार करणे :

उजळणीच्या या टप्प्यात जे लेखन करायचे आहे त्यात छोटी छोटी टिपणे अवश्य तयार करावीत. प्रत्यक्ष परीक्षेच्या दिवशी संपूर्ण पुस्तक वाचणे तर अशक्यच असते; पण आपण तयार केलेली सर्व टिपणे, लिहिलेली प्रश्नोत्तरे वाचणेही शक्य नसते. थोडा अवघड भाग तुम्हाला तपशीलात जाऊन वाचावा लागेल; पण उरलेल्या भागाची सूक्ष्म टिपणे तुमच्याजवळ असतील तर एका दृष्टिक्षेपात तुम्ही सान्या विषयाची एकदा उजळणी करू शकाल.

सूक्ष्म टिपणे तयार करताना आपल्याला जो भाग अवघड वाटतो, ज्या भागावर परीक्षेत वारंवार प्रश्न विचारले जातात, असा भाग निवडावा. त्या भागावरची टिपणे किंवा पाठ्यपुस्तके समोर ठेवून त्यातील फक्त सार-शब्द पोस्टकार्डांच्या आकाराच्या कागदावर लिहून काढावेत. या सार-शब्दांमधील दुवे (Links) त्या सार-शब्दांना जोडून लिहावेत.

याशिवाय त्या भागातील महत्वाची सूत्रे, लक्षात ठेवायला अवघड वाटणारी नावे, वेगळ्याच चौकटीत लिहून ठेवावी. त्या भागाशी संबंधित असणारी एखादी कच्ची आकृतीही काढून ठेवावी.

पुस्तकातील सर्व मजकुराची सूक्ष्म टिपणे तयार करण्याची गरज नाही. जो सोपा भाग आहे तो विश्वासाने आपल्या मेंदूकडे सोपवून टाका. तुमचा मेंदू तुम्हाला नक्कीच धोका देणार नाही. शेवटच्या टप्प्यात उजळणी करताना सखोल अभ्यास करणे शक्य नाही, तेव्हा या सूक्ष्म टिपणांच्या आधारे मनन करून, प्रभावी अभ्यास होऊ शकेल.

तुम्ही जी सूक्ष्म टिपणे कराल त्यावर ठळक अक्षरात त्याचा संदर्भ लिहा. शक्यतो त्या कार्डांना क्रमांक घाला, म्हणजे कशाचा अभ्यास झाला व कशाचा राहिला ते लक्षात राहिल.

अशा तऱ्हेने या शेवटच्या महिन्यात सर्व विषयांचा तपशीलवार आढावा प्रभावीरित्या घेता येईल. पुस्तके, प्रश्नोत्तरे पुनःपुन्हा वाचण्याचा खूप कंटाळा या शेवटच्या टप्प्यात आलेला असतो. त्यामुळे आता खूप अभ्यास झाला असे वाटून आपण वेळ वाया घालवत असतो. त्याऐवजी उपरनिर्दिष्ट पद्धतीने उजळणी करीत राहिलात तर त्यातील ताजेपणा टिकून राहिल आणि तुम्ही परीक्षेला यशस्वीरित्या सामोरे जाल.

- प्रा. महेन्द्र सेठिया
ज्ञान प्रबोधिनी,

पुणे - ३०.

‘रमाऽ’

“आले आजीऽ”

“आले आजी काय? चार वेळा हेच उत्तर ऐकत्येय मी. दोघींचे माडीवर एवढं काय गं गुपीत चाललंय? तिन्हीसांजेच्या अगोदर मला हार करून हवाय!”

“आजीऽ, सांग पाहू काय करू मी?” धावत येऊन रमा म्हणाली.

“अंगणातल्या मोगच्याची फुले काढ सारी. मधे मधे हारात घालायला तुळशीचे तुरे आणि गुलाबाचीही फुले काढ आणि छान हार करून दे मला; आणि हो - गीतापठणाच्या स्पर्धेचे लक्षात आहे ना? आज खांडवातल्या तुझ्या साऱ्या मित्र-मैत्रिणींना बोलावलंय.”

“हो तर ! मी पण श्लोक पाठ केलेत ना!”

“पण तुझा बारावा अध्याय पाठ झाला का सगळा?” आजीने विचारले.

“हो! केव्हाच; आणि राधाने पण पाठ केलाय.”

“आजी, माझी आई म्हणाली पाठांतर आता आऊटडेटेड झालं. आणि संस्कृतभाषा आहे कुठे?... उगीच काहीतरी करतेस त्या रमाच्या नादाने.” राधाने सरळच सांगितले.

“चांगला विचार कधीच आऊटडेटेड होत नाही राधा. आणि आपली सुंदर मराठी भाषा असताना ही इंग्रजीची भेसळ कशाला ग? आऊट डेटेड म्हणजे कालबाह्यच ना!”

आजीने राधाला समजावले.

“पाठांतराने तो विचार तुमच्या ओठावर खेळत राहिल. कधीतरी तुम्ही विचार करालच त्याचा आणि पाठांतराने वाणी शुद्ध होते.”

बाबाऽ, मी मुळीच बोलणार नाही तुमच्याशी !

- डॉ. लीला दीक्षित

आजीच्या उत्तराने राधाचे समाधान झाले. नंतर दोघींनी भरपूर फुले काढली व दोघीही हार करण्यात दंग झाल्या.

राधाचे घर रमाच्या शेजारीच होते. रमाचे घर खूप दिवसांपूर्वी बांधलेले होते. राधाचे घर मात्र दोन वर्षांपूर्वीच बांधले होते. घराभोवती छान बाग, लॉन असा सारा थाट होता. बागेला माळी होता. घरात स्वयंपाकाला विजूबाई होत्या. वरकामाला सर्व दिवस राहाणारी पारूबाई होती. राधा एकुलती एक. तिची आई काहीबाही कारणांनी बाहेरच असायची. सकाळी जिमला जायची. दुपारी मैत्रिणींकडे पत्ते, क्लब; आणि बहुतेक सायंकाळी राधाच्या बाबांबरोबर पार्टीला, कधी छोट्या पिकनिकला, नाहीतर नाटक सिनेमाला. राधाचे बाबा सरकारी खात्यात मोठे ‘इंजिनियर’ होते. माणसे सारखी यायची आणि सारखी कसली ना कसली तरी चर्चा-बोलणी हळूहळू चालायची. राधाला या साऱ्याचा कंटाळा यायचा. परन्तु या कॉलनीत आल्यापासून राधा खूप होती. तिला रमासारखी मैत्रीण मिळाली होती. शाळा संपली की ती रमाकडे असायची किंवा रमा राधाकडे.

रमाचे वडील शाळेत मुख्याध्यापक होते आणि आई शिक्षिका. रमाचे घरही माणसांप्रमाणेच साधे होते. खाली स्वयंपाकघर, आईबाबांची खोली आणि छोटा हॉल. माडीवर

आजीची खोली आणि रमाची एक खोली. थंदा आजीने खांडवातल्या सर्व मुलांना गीतेच्या बाराव्या आणि पंधराव्या अध्यायाची छोटी पुस्तके आणली होती. स्पर्धा म्हटली की मुलांमध्ये ईर्ष्या निर्माण होतेच. सारी मुले पाठांतराला लागली होती. आज सर्वांच्या परीक्षेचा दिवस होता. म्हणूनच सकाळपासून आजीची गडबड सुरू होती. गीताजयंतीचा आजचा दिवस रमाच्या घरी साजरा होणार होता.

हॉलमध्ये कार्यक्रमाची जय्यत

तयारी होती. टेबलावर प्रसन्न हसणारी कृष्णाची तसबीर होती. रमा आणि राधाने हार तसबिरीला व्यवस्थित बांधला. इतक्यात रमाची आई व बाबा घरी आले. बाबा म्हणाले - “वा ! छान तयारी झाली. आम्हाला काही कामच ठेवलेले दिसत नाही.”

राधा सारं ऐकत होती. रमाच्या घरी कसे छान वाटते. सारी

छान प्रबंधन/सौर फाल्गुन, शके १९२२

शिष्य पाहिजे युक्तिवंत । शिष्य पाहिजे बुद्धिवंत । शिष्य पाहिजे संतासंत । विचारधेता ॥

एकमेकांना मदत करतात. हसतखेळत बोलतात. आपल्या घरी असे का नाही? आई-बाबांना एवढे काय काम असते? मला जेवायलासुद्धा पारूबाई वाढतात. मी शाळेतून घरी येते तेव्हा आई क्लबमध्ये गेलेली असते. बाबांना तर कशालाच वेळ नसतो. परवा आईजवळ कुरकुर केली तर म्हणाली - “राधा, तुझं आपलं काहीतरीच. आम्ही किती लाड करतो तुझे.”

“कसले लाड?”

“बाबांनी किती सुंदर सेट आणलाय तुझ्यासाठी सोन्याचा.”

“तो बाबांनी मुळीच आणला नाही. गिरीधर चाचांनी दिला. त्यांचे सोन्या-चांदीचे दुकान आहे ना मोठे!”

“पण आम्ही तो तुलाच दिला ना?”

“मला नाही आवडत अशा किंमती भेटी. उगाच भेटी घ्यायच्या म्हणजे.....”

“राधाऽ, फार बोलतेस हं हल्ली तू. तुझी अक्कल नाही ही.”

मग मात्र राधा गप्प बसली. तिला आठवलं आपल्या शाळेतल्या पानसेबाई नेहमीच असं काहीबाही सांगत असतात.

“भेटी देऊन एकमेकांची कामे करायची वाईट सवय लागत्येय माणसांना. चांगल्या कामाला माणसांनी सहकार्य करायचं असतं. काम चांगले नसेल, स्वार्थाचे असेल तर अशा भेटी लागतात द्यायला.”

“पानसेबाई किती छान शिकवतात मराठी. मला त्यांचे विचार खरंच पटतात.”

साडेआठ झाले तशी राधा उठली. कपडे घालून तयार होण्यासाठी ती जिना चढत होती.

इतक्यात पारूबाई आल्या.

“बेबीताई, ह्यो जरीचे परकर पोलके आणि ह्यो नवा शेट.”

“हा सोन्याचा सेट कशाला? तिथे काय मिरवायचयं वाटतं?”

“खांडवातल्या साऱ्या मैतरनी येनार म्हंजे ! आईसायेबांनी मुद्दाम काडूनशान दिलाय ना?”

“पारूबाई, तो सेट ठेवा जागेवर. मी तो घालणार नाही. जरीचे परकर पोलके घालेन फक्त.”

राधा जरीचे परकर पोलके घालून रमाकडे गेली. रमानेही छान धारवाडी खणाचे परकर पोलके घातले होते.”

हॉलमध्ये खांडवातील दहा पंधरा मुले-मुली आणि त्यांचे पालक जमले होते. राधा आई-बाबांची वाट पाहात होती. आजिने समई लावली. कृष्णाची आरती झाली. पेढ्यांचा प्रसाद वाटून झाला आणि स्पर्धेला सुरुवात झाली.

मुलांनी छान श्लोक म्हटले आणि शेवटी दहाबारा मुले-मुली हात जोडून उभी राहिली आणि गीतेचा बारावा अध्याय छान तालासुरात म्हटला. किती सुंदर वातावरण निर्माण झाले. आजिने सर्वच मुलांना एकेक पुस्तक भेट दिले. कार्यक्रम संपला. दुग्धपान झाले. राधाही घरी आली. फाटकातच, नुकतेच गाडीतून आई-बाबा उतरत होते. राधा घुश्यातच होती. राधाला पाहून आई म्हणाली - “अगं राधा, गळ्यात सेट नाही घातलास तो सोन्याचा.”

पण, राधा काही एक न बोलता तरातरा माडीवर झोपायला गेली.

आई-बाबांनाही हल्ली राधाचे असे वागणे अनाकलनीय वाटायचे.

दुसऱ्या दिवशी रविवार होता. रमाकडे काम करायला येणाऱ्या

सईबाईंच्या मुलीचा वाढदिवस होता.

म्हणून त्यांनी रमाला व राधालाही बोलावले होते त्यांच्या घरी. रमा जाणार होतीच. राधाने आईला विचारले.

“आईऽ आज मी रमाबरोबर वृंदाकडे जाणार आहे हं, वाढदिवसाला.”

“कोण वृंदा?”

“अगं, रमाकडे धुणीभांडी करायला सईबाई नाही का येत? त्यांची मुलगी वृंदा. ती येते की सुट्टीच्या दिवशी आईला मदत करायला. आई तू पाहिलंस की तिला.”

“राधाऽ आता या वेळेला पाठवत्येय मी तुलाऽ, पण पुढच्या वेळेला असले आमंत्रण घ्यायचे नाही.” आई चिडूनच म्हणाली.

“असलं म्हणजे कसलं आई?”

“अगं आपण कोण ? ती सईबाई कोण ?”

“त्याचा काय संबंध गं आईऽ, वृंदा आली की खेळते आमच्याशी. आमची मैत्रीण झालीय ती.”

“तीच अक्कल नाही ना तुला राधाऽ, आपलं स्टेटस आपण सांभाळायला हवं. तुझे बाबा केवढे सरकारी अधिकारी...”

राधाने पुढचे काही ऐकले नाही. आईशी वाद घालण्यात अर्थ नव्हता. ती वर माडीवर गेली.

आता ही पोर ऐकणारच नाही हे आईने ओळखले. तिने कपाटातून राधाचा सुंदर लाखा काढला. उंची रेशमी वस्त्रावर मोती लावून तयार केलेला तो ड्रेस फार सुंदर होता. राधालाही तो फार आवडे. आईने राधाला खाली हाक मारली.

“राधा, हा ड्रेस घाल आणि जा रमाबरोबर वाढदिवसाला; आणि प्रेझेंट

घे जाताना.”

आईने शंभर रुपयाच्या दोन नोटा राधापुढे केल्या. राधा म्हणाली, “आई, रमा आणि मी दोघी देणार आहोत भेटवस्तू. विवेकानंदाच्या तीन पुस्तकांचा एक सुंदर संच आणलाय रमाच्या आजीने.”

मग मात्र आई काही बोलली नाही. राधा रमाकडे आली.

आजीपण बरोबर येणार होती. तिघीही रिक्षाने गेल्या. सईबाईंच्या छोट्या खोलीपुढचे अंगण झाडून स्वच्छ केले होते. त्याच्यावर संतरजी पसरलेली होती. वृंदाच्या चार - पाच मैत्रिणी बसल्या होत्या. रमा, राधा आणि आजीला आलेल्या पाहून वृंदाला आनंद झाला. ती झटकन पुढे झाली. तिने रमाचा हात धरला. राधाच्या उंची ड्रेसकडे ती पाहातच राहिली. इतर मैत्रिणीही राधापासून दूरदूरच राहिल्या. रमा राधाला घेऊनच सर्वांशी बोलत होती. सर्वांचा फराळ झाला. सईबाईंनी छान उपमा आणि ओल्या नारळाच्या करंज्या केल्या होत्या.

रिक्षात राधा आजीला म्हणाली.

“आजी S, माझ्याजवळ फारसे कोणी बोलत नव्हते. वृंदा...”

“राधा रागवू नको. तुझ्या त्या झगमगीत ड्रेसने सारी बिचकली बघ. ज्या ठिकाणी आपण जायचं असतं ना राधा तसे जावे; गरीबाघरी जाताना तर साधेच जावे. आपल्या कपड्या, दागिन्यांनी त्यांना दिपवू नये. साधेपणाने ती आपल्यात मिसळतात... छान मैत्री करतात. पटतंय ना तुला राधा?”

आजीचे म्हणणे खरेच होते. राधाला ते पटले. राधा घरी आली.

कपडे बदलून पलंगावर आडवी झाली. फिरणारा पंखा पाहता पाहता राधापुढे चार दिवसांपूर्वीचा प्रसंग उभा राहिला. मधल्या सुट्टीत ती शाळेच्या ग्रंथालयातून पुस्तके बदलून आली. साऱ्या मैत्रिणी झाडाच्या सावलीत डबा खायला बसल्या होत्या. सहा - सात मैत्रिणींचा तो चमू होता. साऱ्यांचे डबा खाणे चालू होते. झाडाच्या मागच्या बाजूने राधा आली. ती येत असल्याची कुणालाच कल्पना नसावी. सीमा म्हणाली

“रमा S, राधा तुझी मैत्रीण ना?

“मग तिचे काय?”

“तिचे काही नाही. तिचे बाबा म्हणे फार पैसे खातात आणि....”

“आणि काय?”

“आणि काही नाही गंS, माझे बाबा त्याच खात्यात आहेत ना ते आईला म्हणत होते.”

“काय म्हणत होते?” आरतीची उत्सुकता शिगेला पोहोचली.

“बाबा म्हणत होते... पानवलकर साहेबांचे काही खरं नाही.”

“खरं नाही म्हणजे?” रमाने

दचकून विचारले.

हे सारे बोलणे राधाने ऐकले होते. ती पुढे झाली तशी साऱ्या मुली एकदम बोलायच्या थांबल्या. राधाला मनातून खूप वाईट वाटले. बाबांकडे येणाऱ्या अनेक भेटी, घरात येणाऱ्या नाना उंची वस्तू पाहून ती कशीनुशी व्हायची. राधा आता मोठी झाली होती. रोजचे वृत्तपत्र ती वाचीत होती. भोवतालच्या भ्रष्टाचाराचे, खोटेपणाचे तिला हळूहळू आकलन होत होते. परंतू आपले बाबाही... तिचे डोळे भरून येत होते. पण तिने आवरले. रमा चटकन पुढे झाली.

“राधा, चल पटकन डबा खा पाहू. घंटा होईल पंधरा मिनिटात.” आणि रमाने आपल्या डब्यातील सांजोरी राधाच्या हातात दिली. राधाने कशीबशी सांजोरी संपवली. शाळा सुटल्यावर रमा व राधा घरी निघाल्या. राधाचा उतरलेला चेहरा पाहून रमाने तिच्या पाठीवर हात ठेवला. “राधा, बरे नाही का तुला?”

आता मात्र राधाचा बांध फुटला. ती हमसून हमसून रडू लागली. “राधाS, अगं झालं तरी काय बाई तुला?”

“रमा, तुम्ही डबा खाताना जे बोलत होतात ते सारं ऐकलंय मी. खरंच रमा S तुला असं वाटतं का गं.... माझे.... बाबा.”

राधाला पुढे बोलवेना.

रमाने तिचे डोळे पुसले. “चल, वेडी कुठली. मोठ्यांच्या भानगडीत आपण नाही पडायचं. आपण अभ्यास करायचा - खेळायचं.... भरपूर वाचायचं. हसायचं...काय?”

दोघीही न बोलता घरी आल्या.

राधा आल्या आल्या दसर घेऊन माडीवर गेली. शाळेचा युनिफॉर्म काढला. हातपाय धुतले आणि ती कॉटवर आडवी झाली. तिच्याभोवती सारखे चार शब्द फिरत होते.

“पानवलकर साहेबांचे काही खरं नाही.”

ती रमाकडे गेली. राधाला

आजी फार जवळच्या वाटत. आजी दारातच भेटल्या. राधाचा कोमजलेला चेहरा पाहून त्यांनी राधाला जवळ घेतले.

“राधा S तू काही खाळलेले दिसत नाही. चल पाहू आत. छान मटाराच्या करंज्या आणि सांजोरी खा आधी. म्हणजे बरे वाटेल.”

किती प्रेमाने आजी जपतात मला!
राधाला भूक लागलीचहोती.
रमाबरोबर ती पण खायलाबसली.
आजीशी सारे बोलावे की नाही ते
राधाला कळेना. शेवटी राधाने ठरवले.
आज मैत्रीणी जे म्हणत होत्या ते सारे
आजीला सांगायचेच. ती धीर करून
म्हणाली-“आजी ऽ माझे बाबा कसे
आहेत गं?”

“राधा ऽ हा काय प्रश्न? चांगले
आहेत की, कागं !”

“आज सीमा म्हणत होती...”

“सीमा म्हणजे तुमची मैत्रीणच
ना? काय म्हणत होती ती?”

पुढे काय आणि कसे सांगावे तेच
राधाला उमजेना. ती धीर करून
म्हणाली, “सीमा म्हणत होती...
पानवलकर साहेबांचे खरं नाही...”

राधाला पुढे बोलवेच ना! तिच्या
डोळ्यातून घळघळ अश्रू ओघळू
लागले. रमा तिथेच होती. तिने
राधाच्या पाठीवर हात ठेवला.
आजीना काय करावे तेच कळेना.
राधा म्हणत होती ते काही खोटं
नव्हतंच. आपल्या शेजारी राहाणारी
मंडळी कशी आहेत? याची रमाच्या
घरी पूर्ण कल्पना होती. पण तरीही
सत्य परिस्थितीही तिला समजायलाच
हवी होती. राधा काय रमा काय,
आता तेरा-चौदा वर्षांच्या आहेत.

अगदी लहान नाहीत त्या.

वास्तवाची सत्याची कल्पना
राधाला द्यायला हवी, पण फार
चतुराईने.

“राधा ऽ अशा गोष्टी माणसे
बोलतात तेव्हा तुझ्या बाबांची
काही चूक असेल असं नाही
वाटत?”

“आजी ऽ मला काय कळणार
चूक आणि बरोबर. बाबा मला फार

आवडतात.” राधाचा आवाज हळवा
बनला.

“तुला एक उपाय सांगते
भेटीमधल्या कुठल्याच गोष्टी तू
वापरायच्या नाहीस, जमेल तुला?”

“हो! नक्की जमेल. पण त्याने काय
होईल?”

“बाबांना वाईट वाटेल... पण हे
बघ राधा... तू आता जास्त विचार
करू नको.”

राधा घरी आली खरी! पण ती
सारखी अस्वस्थ असायची. दुसऱ्या
दिवशी संध्याकाळी शाळेतून ती घरी
आली. हातपाय धुवून टेबलावर
खायला बसली. उपमा खाऊन झाला
तशी पारूबाईने वाटीत घालून
सुकामेवा दिला. उपमा खाऊन ती
उठली. सुक्यामेव्याच्या वाटीला तिने
हात पण लावला नाही. पाच-सहा
दिवसांपूर्वी बाबांचे मित्र डालमिया
आले होते. त्यांनी सुक्यामेव्याचा
मोठा बॉक्स दिलेला तिने पाहिला

होता. पारूबाईंनी विचारले तशी राधा
म्हणाली. “मला नकोय खाऊ.”

एरवी मुठीमुठी सुकामेवा
खाणाऱ्या बेबीताईना काय झाले हे
पारूबाईनाही कळेना. सायंकाळी सुलू
आत्याच्या पुतणीच्या लग्नाला ती

आई-बाबांबरोबर गेली. आईने चारदा
सांगूनही सोन्याचा सेट तिने अंगावर
घातला नाहीच. गाडीत बसल्यावर
बाबा प्रेमाने म्हणाले -

“राधा ऽ, बेटा तुझ्यासाठी खास
भेट आलेला सेट नाही घातलास?”

“बाबाऽ, मला अशा भेटी मुळीच
आवडत नाहीत. माणसे किती...”

आणि तिने पुढचे शब्द आवरते घेतले.
गाडीच्या आवाजात बाबांना
कदाचित पुढचे शब्द ऐकूही आले
नसते. पण आपली मुलगी मोठी
झालीये. तिला बरे-वाईट कळू
लागलंय हे मात्र बाबांना जाणवले

लग्नाहून रात्री आठला सारी घरी
आली तो दारात पोलिसांची व्हॅन उभी
होती. फाटकापाशी चार पोलिस
आणि इन्स्पेक्टर. बाबा चक्रावलेच!
गाडीतून खाली उतरले म्हणाले - “ही
काय भानगड आहे बुवा?”

“मिस्टर पानवलकर, आपल्या
घराची झडती घेण्याचा हुकूम आहे व
आपल्यालाही यावं लागेल
चौकीवर.” इन्स्पेक्टर घळसासींनी
राधाच्या बाबांच्या हातात वॉरंट पेपर
ठेवला. बाबा आणि आई चटकन
घरात गेली. राधा मागून उतरली.
साऱ्या कॉलनीतील माणसे दारातून,
फाटकातून, खिडकीतून आपल्या
घराकडे रोखून पाहात आहेत, हे
राधाला जाणवले. तिला रडूच
कोसळले. इतक्यात रमाचे बाबा आणि
आजी तिथे आली. आजीने राधाचा
हात धरला आणि तिला ती घरी घेऊन
गेली.

रमाचे बाबा शेजारधर्म म्हणून
राधाच्या घरात गेले. राधाची आई-
बाबा बाहेरच्या हॉलमध्ये कोचावर
हताश बसले होते. पारूबाई, विजूबाई
अवाक् होऊन कोपऱ्यात उभ्या होत्या.

रमाच्या बाबांनी राधाच्या बाबांच्या खांद्यावर हात ठेवला. घरात पोलिसांची उचकापाचक चालली होती. तासाभरात काही सामान एकत्र करून इन्स्पेक्टर घळसासींनी एका खोलीत टाकले. दारावर एक कागद चिकटवला आणि खोलीला सीलबंद कुलूप ठोकले.

राधाच्या बाबांजवळ येऊनघळसासींम्हणाले-

“मिस्टर पानवलकर.... चला.”

राधाचे बाबा जड मनाने उठले.

उठता उठता रमाच्या बाबांना म्हणाले, “मिस्टर देसाई, एक काम कराल?”

“जरूर” देसाई म्हणाले. “माझ्या वकीलाला फोन करा. जामीन घेऊन त्यांना चौकीत पाठवा. वकीलांचा नंबर सीमा देईल.”

रमाच्या बाबांनी वकीलाला फोन केला आणि ते घरी आले.

रमाच्या घरी राधा रडून रडून दमली आणि झोपली. सकाळी उठल्यावर तिला घरी जावेसेच वाटेना. पण आई घरी एकटी आहे. आपण जायला पाहिजे असे वाटून राधा व रमा दोघी घरी आल्या. आई डोकं बांधून झोपली होती.

नऊ वाजले आणि बाबा घरी आले. आई चटकन उठली. पारूबाईंनी चहा आणि नाश्ता करून आणला. बाबांनी चहा घेतला. बाबा आलेले पाहून राधा बाहेरच्या खोलीत आली. नुसतीच उभी राहिली. बाबांशी एकही शब्द बोलली नाही. ती आणि रमा परत रमाच्या घरी गेल्या. दोघी जेवून शाळेत गेल्या.

सायंकाळी राधा घरी आली. पण बाबांशी एकही शब्द बोलली नाही. सगळ्यांच्या बोलण्यामधून बाबांच्यावर आता केस होणार हे तिला कळले. गावाजवळच्या नदीवर पुलाचे बांधकाम

चालले होते त्यामध्ये वाईट माल वापरून आपल्या बाबांनी खूप पैसे मिळवले होते म्हणे!

रोज वेगवेगळ्या बातम्या ! पण आजीने समजुतीने राधाचे मन तयार केले. ‘राधा S, संकट आले तरी डगमगायचे नाही आणि तू शांत राहा.’

राधा खूपच अबोल झाली होती. रमा तिची सारखी पाठराखण करायची. “कोणतीही चूक केली की शिक्षा भोगायलाच हवी.”

पश्चात्ताप झाला की माणूस चांगला होऊ शकतो. बाबांना शिक्षा होणार का? बाबांना पश्चात्ताप होईल? केव्हातरी मग राधाला झोप लागायची. हल्ली बाबा बाहेर कुठे जायचे नाहीत. त्यांचे काही मित्र यायचे, वकीलकाका यायचे. सारख्या कसल्यातरी चर्चा चालू राहायच्या.

एक दिवस बाबांच्या लक्षात आले. आपली राधा... आपली लाडकी राधा गेल्या आठ दिवसात आपल्याजवळ एकही शब्द बोललेली नाही. या कोर्टाच्या केसच्या चक्रात आपण अडकून पडलोय... तरीही राधा आपल्याजवळ आली नाही. तिला बाबांसाठी वाईट वाटले नसेल का? राधा आता काही लहान नाही मग का नाही मला भेटली राधा? का नाही बोलली माझ्याशी?

राधाचे बाबा अत्यंत अस्वस्थ झाले. त्यांनी हाक मारली, “राधाS”

राधा माडीवरून खाली आली. आणि बाबांच्यासमोर उभी राहिली.

“राधा S बेटा येमाझ्याजवळ.”

बाबा म्हणाले. राधा जागची हलली नाही. एक शब्दही बोलली नाही. बाबांच्या शेजारी आई बसली होती. ती

म्हणाली.

“राधाS जा बेटा बाबांजवळ. किती दुःखी आहेत ते.”

राधाने फक्त बाबांकडे पाहिले. पण ती जागची मुळीच हलली नाही. बाबांनी चार चार वेळा विनवले. राधाच्या डोळ्यातून अश्रू ओघळू लागले. बाबाही अस्वस्थ झाले! त्यांनी परत हळुवारपणे हाक मारली, “राधाS...”

राधाने डोळे पुसले. मन घट्ट करित ती म्हणाली.

“बाबाS का असं केलंत हो! मी आता कधीच बोलणार नाही तुमच्याशी!”

आणि ती माडीवर निघून गेली.

बाबांनी डोक्याला हात लावला. त्यांचे मन कातर बनले. “कोर्ट काय शिक्षा देईल ती देवो ! पण माझी राधा माझ्याशी कधीच बोलणार नाही याच्याहून मोठी शिक्षा असेल का? राधासाठी, तिने माझ्याशी बोलावे यासाठी तरी आता मला चांगले व्हायलाच हवे !”

- डॉ. लीला दीक्षित
‘ध्रुव’ ४९/२, सहजानंद
सोसायटी, कोथरूड, पुणे २९.

२६ जानेवारीला गुजराथ-मध्ये प्रचंड मोठा भूकंपाचा धक्का बसला आणि लाखो माणसे गाडली गेली, बेघर झाली. नैसर्गिक आपत्तीमध्ये सापडलेल्या आपल्याच बांधवांच्या मदतीसाठी धावून जाणारे अनेक जण विविध संस्था, संघटनांच्या माध्यमातून उत्स्फूर्तपणे कामाला भिडले. ज्ञान प्रबोधिनी प्रशालेत शिकविणारे श्री. प्रवीण पायगुडे, श्रीमती अपर्णा लळिगकर हे विवेकानंद केंद्रातर्फे मदत कार्यात सहभागी झाले; तर प्रबोधिनीचे कार्यकर्ते लातूरचे डॉ. संतोष काकडे, लातूरच्या विवेकानंद हॉस्पिटलचा गट घेऊन गेले होते. प्रबोधिनीच्या युवक-युवती विभागातर्फे दोन गट तेथे जाऊन आले तर संजीवन हॉस्पिटल व प्रबोधिनीच्या वैद्यकीय प्रचीतीतर्फे काही डॉक्टरांचे गट तेथे जाऊन मदत कार्य करून आले. यापैकी काहींचे अनुभव या अंकात देत आहोत. काहींचे पुढील अंकात! परिस्थितीची समज वाढविणारे अन् प्रतिसादी व्हायला उद्युक्त करणारे हे अनुभववाचूयातत्यांच्याचशब्दात!

“त्या दिवशी सकाळी अचानक जमीन थरथरायला लागली. काय होतंय हे समजायच्या आत लोकांच्या ओरडण्याचे, किंचाळण्याचे आवाज आले आणि आजूबाजूला प्रचंड मोठे धुळीचे लोट दिसायला लागले. काही वेळाने लक्षात आलं भूकंप झालाय.

पाच मिनिटांपूर्वी डोळ्यांसमोर ज्या इमारती दिसत होत्या त्या जागी फक्त ढिगारा दिसत होता. लोक अस्ताव्यस्त पळत होते. आमच्या आश्रमाचाही एक भाग कोसळला होता. सुदैवाने मनुष्यहानी झाली नव्हती. क्षणभर पायातलं बळ गेल्यासारखंच झालं होतं.” ८६ वर्षांचे श्री. ठक्कर नानाजी हे आम्हाला सांगत होते.

प्रलयंकारी भूकंपाचे विदारक अनुभव

२६ जानेवारीला भूकंपाचा धक्का बसलेल्या ‘अंजार’ या तालुक्याच्या गावातील ‘ॐ भगवान आश्रम’ या ठिकाणी नानाजी होते. विशेष म्हणजे भूकंपानंतरही हे नानाजी

सात-आठ दिवस अंजारमध्येच आश्रमात, लोकांना मदत करण्यासाठी थांबले होते. वीस वर्षांच्या तरुणाला लाजवेल असा या ८६ वर्षांच्या तरुण कार्यकर्त्याचा उत्साह होता. विवेकानंद केंद्रातर्फे २९ तारखेला बारा जणांची पहिली तुकडी राजकोटला पोहोचली... तिथुनच पुढे मदतीसाठी आलेलं सामान चढवून पुण्याहून आलेल्या पहिल्या तुकडीने अंजार-आदीपूरकडे कूच केले. रस्त्याच्या दुतर्फा पडलेली घरं, ढीग, जखमी लोक, लोकांना मदत करणारे आर्मीचे जवान असंच दृश्य दिसत होतं. या ठिकाणी मनुष्यहानी फारच कमी प्रमाणात झालेली होती. कच्छच्या भागाकडे भूकंपाने झालेल्या हानीची तीव्रता वाढलेली दिसली. कांडला बंदराच्या रस्त्यावरील बच्छाऊ हे शहर पूर्णपणे उद्ध्वस्त झालेले दिसले. त्या भागात रस्त्याच्या दोनही बाजूंना सर्वत्र स्मशानकळा आलेली होती. दुर्गंधी तर वातावरणात भरून राहिलेली होती. अंजार या शहरामध्ये तर मोठ्या सर्व इमारती कोसळलेल्या. दुसरा बेस कॅम्प आदीपूर या ठिकाणीहोता. सुरुवातीला

आदीपूरच्या आसपासच्या गावांमध्ये जाऊन दोन-तीन जणांच्या गटाने एका प्रश्नावलीच्या आधारे गावांचे सर्वेक्षण केले. कोणत्या गावांत किती नुकसान झाले आहे, मनुष्यहानी किती? कोणत्या प्रकारच्या मदतीची किती आवश्यकता आहे अशा प्रकारची प्राथमिक माहिती गोळा केली.

दुसऱ्याच दिवशी राजस्थानच्या कार्यकर्त्यांचा मोठा गट पुण्याच्या तुकडीला येऊन मिळाला. चंदिया, नागलपूर, खामरा, वर्षातिडी, वीरा, किडवा, तुना इ. गावांमध्ये दुसऱ्या दिवशी कार्यकर्ते उतरले. सर्वेक्षणासाठी, संभाषणासाठी व सामान वाटपासाठी असे वेगवेगळे गट तयार केले गेले. बरेच जण अजूनही मानसिक धक्क्यांमधून सावरलेले नव्हते. सुरुवातीला कार्यकर्त्यांनी गावातले रस्ते साफ करायला सुरुवात केली. रस्ते साफ झाल्यावर नागलपूरमध्ये एक राममंदिर पडलेलं होतं ते साफ करायला सुरुवात केली. हे सर्व होईपर्यंत संध्याकाळ झाली. संध्याकाळी कार्यकर्त्यांनी आसपासच्या मुलांना एकत्र करून थोडे खेळ-गाणी घेतली. कार्यकर्ते परत जायला निघाले तेव्हा लोकांनी चौकशी केली. दुसऱ्या दिवशी चित्र बदललेलं दिसलं. आता कार्यकर्त्यांच्या मदतीला गावातले लोकही आले. नागलपूरमध्ये मनुष्यहानी कमी झालेली पण घरांची पडझड खूपच होती. खुद्द राममंदिराच्या इथे आठ-दहा लोक गाडले गेले होते. लोकांच्या मनामध्ये अजूनही ते दृश्य घर करून बसलेलं होतं. त्यामुळे नजरा भेदरलेले लोक

स्वतःच्या पडक्या घराच्या आवारात जायलाही घाबरत होते.

हळूहळू मोकळे होत होते. कार्यकर्त्यांबद्दल विश्वास वाटत होता. कालची खेळायला आलेली लहान मुलं आता कार्यकर्त्यांना घरं दाखवत होती. लोकांना आवश्यक तेवढं घरातलं सामान बाहेर काढून देण्याचं काम अव्याहतपणे चालू होतं. एका माणसाला जेव्हा सामानाबद्दल विचारलं तेव्हा त्याने घरातल्या कपाटातले आपल्या तीन मुलांचे फोटो फक्त काढून द्या असं सांगितलं. त्याची तीनही मुलं (अनु. दोन वर्षे, चार वर्षे व सहा वर्षे) त्याच्याच घरात गाडली गेली होती. फोटो काढून दिल्यावर तो माणूस फोटो छातीशी धरून कितीतरी वेळ रडत होता. एका घरात तर त्या माणसाची मुलगी दारातच भिंतीखाली दबली गेली होती. तरी त्याने दुःख बाजूला ठेवून कार्यकर्त्यांनी सामान बाहेर काढून दिल्यावर त्यांना चहाची विचारणा केली. आयुष्यभराची कमाई दोन मिनिटांत आपल्याच डोळ्यासमोर उध्वस्त झालेली पाहिल्यामुळे एक प्रकारचं नैराश्य लोकांमध्ये दिसत होतं. बऱ्याच जणांचा सूर असाच होता की आता आम्ही इथे राहणार नाही. लोक मानसिकदृष्ट्या खचले होते. कालांतराने घरं नव्याने उभी राहतीलही पण आत्मविश्वासाने माणसं पुन्हा उभी राहणं महत्त्वाचं आहे. केंद्राच्या कार्यकर्त्यांचं काम त्या दृष्टिकोनातूनही चालू आहे. पुन्हा संध्याकाळी मुलांना गोळा करून खेळ घेतले. कालची दबलेली मुलं आज त्या तुलनेत मोकळी झालेली होती. आत्मविश्वासाने “हम बच्चे हिंदुस्थान के... नहीं किसीसे कम” हे गीत गात होते. लोकांमधला आत्मविश्वास वाढवणं, इतरत्र फिरणाऱ्या मुलांना

आणि तरुणांना कुठल्यातरी कामात गुंतवणं, त्यांच्यामध्ये माणसांवरची, देवावरची श्रद्धा निर्माण करणं गरजेचं आहे. कच्छचा भाग हा पाकिस्तानच्या सीमारेषेवर असल्यानेही त्या दृष्टिकोनातून तो भाग फार महत्त्वाचा आहे. कारण पाकिस्तानातील असामाजिक तत्त्व जर क्रियाशील झाली तर कच्छमध्ये नव्याने काश्मीर तयार व्हायला वेळ लागणार नाही.

गुजरातच्या लोकांना देशभरातून, जगभरातून मदत मिळते आहे पण तरीही आम्ही तुमच्या पाठीशी आहोत या दृष्टिकोनातून दिलेल्या मदतीपेक्षा आम्ही तुमच्याबरोबर आहोत या कृतीने त्यांना अधिक समाधान दिले.

- कार्यकर्ती
विवेकानंद केंद्र, पुणे शाखा.

२७ जानेवारीला भूकंपामुळे झालेली गुजरातची परिस्थिती पाहिली आणि मनात खूपच चलबिचल सुरू झाली. काहीही करून गुजरात गाठायचेच ठरविले अहमदाबादला पोहोचलोसुद्धा. तिथल्या गर्दीत मोडक्यातोडक्या भाषेत चौकशी करून बसमध्ये बसलो. दहाच मिनिटात बस रस्त्याला लागली आणि एक इमारत पडलेली दिसली. १२-१५ फुटाचा काँक्रीटचा थर आणि त्यावर माणसे काहीतरी शोधताना दिसली. सर्व प्रवासांत घरांना मोठमोठ्या फटी पडल्याचे, इमारती जमीनदोस्त झाल्याचे आणि माणसे आपल्या खाटा बाहेर टाकून बसल्याचे दिसत होते. करपयू लागल्यासारखी भयाण शांतता आणि सर्व एस. टी. बसेस प्रचंड भरलेल्या दिसत होत्या. कुठेतरी मुले रोडवर क्रिकेट खेळताना दिसत होती.

मोठमोठ्या कॉम्प्लेक्सबाहेर लोक कॉट टाकून पडले होते. हे सर्व दृश्य बघून

मन खूपच हेलावून जात होते.

दुसऱ्या दिवशी मध्यरात्रीनंतर मेसाणाच्या विश्व हिंदू परिषदेच्या कार्यालयात पोहोचलो. तिथे एका बड्या प्रशस्त जागेत हॉस्पिटल करण्याची योजना चालली होती. तेथे मदत करणाऱ्यांची तयारी पाहून खूपच आनंद वाटला. उरलेली दोन्ही हॉस्पिटल पुर्णतः भरलेली होती. तिथे शिकावू डॉक्टरांची तुकडी ठेवून आम्ही पाचजण बछाऊकडे प्रयाण करू लागलो.

वाटेतील प्रत्येक गावात लोक त्यातल्यात्यात आदरातिथ्य करत होते. बछाऊमध्ये रात्री १०-४५ वाजता पोहोचलो. किर् अंधार होता. कुत्री रडत होती. फक्त विश्व हिंदू परिषदेच्या कार्यालयात दिवाबत्ती चालू होती. हृषिभाईंनी आमची कामेदूभाईंशी ओळख करून दिली. उद्याच कामाला सुरुवात करायची या विचारात झोपी गेलो. पहाटे भूकंपाचा सौम्य धक्का जाणवला. सकाळी बघितले तर आमच्या तंबूशेजारीच एक सिनेमागृह पूर्ण उध्वस्त झाले होते. बछाऊ भागातील सर्व माहिती असणाऱ्या एका गृहस्थांची कामेदूभाईंनी ओळख करून दिली. त्यांच्या घरातील तीन माणसे गेली होती. तरी ते मदतकार्यात पूर्णवेळ भाग घेत होते. ते बघून आम्ही तर किस झाड की पत्तीच. एक मुंबईचे गृहस्थ त्यांच्या आई वडिलांची चौकशी त्यांच्याकडे करत होते. त्यांनी आम्हा तिघांना त्या मुंबईच्या गृहस्थांबरोबर घरी जाण्यास सांगितले. आता त्यांच्या घराकडे जाताना बछाऊमधील भयाण परिस्थिती दिसू लागली. कुत्री भेसूर आवाजात रडत होती, दोन मजली इमारत आता एक मजली दिसत होती.

छात्र प्रबोधन/सौर फाल्गुन, शके १९२२

सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील तयाचें । परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥

बुद्धीला खाद्य आणि मनाला चैतना देणारे 'छात्र प्रबोधन'

सगळीकडे गाड्या मोडक्या अवस्थेत पडलेल्या होत्या. बऱ्याच इमारतींचे मजले जमिनीत गेल्याचे दिसत होते. दगड मातीचे ढिगच्या ढिग दिसत होते. मोठ्या सिमेंटच्या भिंती जशा उभ्या बांधतो, तशाच जमिनीवर आडव्या पडलेल्या होत्या. दारे - खिडक्या पण काही काही घरांच्या भिंतीसकट आडव्या झाल्या होत्या. आम्हाला ती घरे उभी कशी असतील याची जाणीव होत होती. मुंबईकरांसमवेत त्यांच्या घरापाशी आलो. बाहेर सात-आठ माणसे खाटल्यावर शेकोटीजवळ बसली होती. त्यांना बघून त्या गृहस्थाच्या डोळ्यात आनंदाश्रू आले. मायलेकरांची भेट घडवून आणल्याचा आनंद आम्हाला झाला. त्या आनंदातच त्यांचा निरोप घेतला.

त्या घरांच्या पडझडीतून वाट काढत तंबूचा रस्ता धरू लागलो. वाटेत गाईच्या डोळ्यातील अश्रू बघून जिथे माणसांना आधार नाही, तिथे या मुक्या प्राण्यांना कोण आधार देणार या विचाराने मन गहिवरले. उद्यानात सुंदर हिरवेगार लॉन पसरले होते. खेळण्याचे साहित्य विखुरलेले होते. या उद्यानात मुले परत खेळायला येतील का? या विचाराने आम्ही तिघेजण विषण्ण मनाने तंबूकडे परतलो.

कामाच्या नियोजनासाठी बैठक झाली त्यात डॉ. काकडे यांनी तंबूतच राहून आलेले रुग्ण बघायचे व आम्ही सर्वांनी पाच नंबरच्या मार्गावर मार्गक्रमण करायचे असे ठरले. आम्ही तिघांनी अहमदनगरच्या मित्रांशी ओळख करून घेतली व प्रवासाला सुरुवात केली. भचाऊपासून २०-२५ कि.मी. पर्यंतचीच गावे देण्यात आली होती व कामे करून रात्री

रिपोर्ट भचाऊमध्ये करायचा होता. अहमदनगरच्या मित्रांनी पूर्ण मेडिकल साधनसामुग्रीसहीत मोबाइल व्हॅनच तयार केली होती. ४-५ कि. मी. अंतर झाले असेल, तोच गाडी थांबली आणि आम्ही सर्वजण गाडीतून उतरलो. तिथे एक रखवालदार समोरच्या इमारतीची अवस्था दाखवत होता. एक मजला पूर्णतः जमिनीत गेला होता. जो दिसतोय तो दुसरा मजला आहे हे ऐकून आम्ही हबकलोच. फक्त माणूस जाऊ शकेल एवढी फट शेजारी दोन भक्कम बसण्यासाठीचे तट असल्यामुळे उरली होती. भूकंपाच्या वेळी तो मनुष्य वरच्या मजल्यावर होता. तो आणि दुसरा एक माणूस तर आंधोळीच्या अवस्थेत उघडाच असतांना भूकंपाच्या हादऱ्याने खालच्या मजल्यात पडले होते. त्या छोट्याशा फटीतून ते बाहेर आल्याचे ऐकल्यावर आम्हाला आश्चर्याचा धक्का बसला.

अदोईच्या आधी १०-१५ कि. मी. वरील खेडेगावात उतरलो. डॉक्टर प्लॅस्टर, इंजेक्शन आदी कामे सांभाळू लागले व आम्ही इंजिनिअर बँडेज पट्ट्यांच्या कामात गर्क झालो. खूप जणांना दगड पडून मोठ्या जखमा झाल्या होत्या. बँडेज करायची प्रकटीस झाल्यामुळे आमच्याही कामांना वेग आला. डॉक्टर सलाइन, प्लॅस्टर एकदम सराइतपणे करत होते. जवळजवळ ४०-५० जणांची शुश्रूषा करून आम्ही काहीतरी करायला मिळाले या आनंदात अदोईच्या मार्गाला लागलो.

वाटेत ३-४ वर्षांची लहान लहान मुले जमा झाली होती, त्यांना बिस्किट पुडे दिले व गाडी सुरू झाली. तोपर्यंत मागून दीड ते दोन वर्षांचा मुलगा आणि एक सहा-सात वर्षांचा मुलगा पळत येताना दिसले. गाडीने वेग

घेतला असल्यामुळे गिरीशने तसाच पुडा कॅच करायला सांगितला. त्या सात वर्षांच्या मुलाने तो पुडा घेतला आणि त्या दोन वर्षांच्या मुलाला दिला. हे जेव्हा आम्ही पाहिले, तेव्हा सर्वांना तो क्षण हृदयाला भिडणारा वाटला.

साधारणतः १ ते १.३० च्या सुमारास आम्ही अदोईमध्ये दाखल झालो असू. वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचवेळी मिलिटरीपण पहिल्यांदाच त्या गावात प्रवेश करत होती. मास्क आणि हॅंडग्लोव्हज घालून आम्ही गावाच्या दिशेने चालू लागलो. आमच्या दोन टीम झाल्या आणि मिलिटरी जिथे शव काढत आहे, तेथे आम्ही मदतीला गेलो. आत जाताना फक्त प्रवेशद्वार तेवढे उभे दिसले. बाकी सर्व भचाऊप्रमाणेच भुईसपाट झाले होते. स्टीलची भांडी, घागरी, सर्व इतस्ततः विखुरलेले दिसत होते. तो सर्व मार्केटरोड होता.

लोकांच्या सांगण्यानुसार आर्मी त्या त्या जागा स्वच्छ करून शव बाहेर काढण्याचे काम करत होती. तासभराने त्या लोकांनी सांगितलेल्या ठिकाणाहून मृतदेहाची मागची बाजू दिसू लागली. जो सांगत होता, तो त्या बाईचा नवरा होता. शेजारी तीन-चार माणसे एक १६-१७ वर्षांचा मुलगा तिथेच बसून हुंदके देत होता. तो त्या बाईचा मुलगा होता, हे कळले आणि आम्ही बधीरच झालो. त्या बाई केर काढत होत्या आणि तशाच कंबर वाकलेल्या अवस्थेत त्या ढिगाऱ्याखाली पूर्णपणे गाडल्या गेल्या होत्या. आम्ही भराभर शेजारीच तिथलीच दारे, खिडक्या, छताची लाकडे रचली. त्या बाई आता त्या ढिगातून मोकळ्या झाल्या होत्या. आम्ही त्यांना एका दारावर ठेवले. प्रचंड दुर्गंधी सुटली होती. तसेच लवकर रचलेल्या चितेवर ठेवले.

शक्तीने पावती सुखे । शक्ती नसता विटंबना । कोण पुसे अशक्ताला । रोगिसे तो बराडी दिसे।।

होऊ या सभासद 'छात्र प्रबोधन'चे, रुजवू या बीज मनी राष्ट्र-सेवेचे !

गावचा एकही माणूस शवाला उचलून ठेवायला सोडाच, पण नंतरसुद्धा उचलताना हातभार लावायला धजत नव्हता. डिझेल टाकले आणि त्या कोवळ्या मुलाला अग्नी द्यायला लावला.

हळूहळू गावात जसा प्रवेश करू लागलो, तसे त्या पडक्या घरांकडे बघून आणि दुर्गंधीने आमचीही हृदये दगडाची बनू लागली होती. ८ वाजून ५० मिनिटांनी बंद पडलेली चार घड्याळे आम्हाला दिसली. जवळच एका गुजराती संकुलात जे कललेले होते, आता पडते की मग पडते अशी अवस्था ज्याची झाली होती, तिथे वरच्या मजल्यावर झेंडा फडकवायचा राहिला होता. तो काढून आणावा असा विचार सर्वांच्याच मनात येत होता. पण आपला जीव फुकट धोक्यात घालण्यापेक्षा उरलीसुरली कामे करावीत या विचाराने आम्ही पुढे निघालो.

४.१५ च्या सुमारास पुन्हा एकदा भूकंपाचा हादरा बसला.

एक गोष्ट येथे उद्घृत करावीशी वाटत नाही, पण माणसाचे स्वभावधर्म कळायला सांगावीच लागेल. जेव्हा एका ठिकाणचे मृतदेह बाहेर काढले व स्ट्रेचरवर ठेवले. तेव्हा आसपासची माणसे उचलून नेतील असे वाटले. पण त्यातलाच एक हिरो म्हणाला 'अरे, जरा उन आर. एस. एस. वालों को बुलाव' तेव्हा मात्र तळपायाची आग मस्तकात गेली. पण वेळ सांभाळून आम्ही ते बाहेर रस्त्यावर आणले. नाव, गाव काही सांगत नाही, पण तो हिरो मृतदेहाच्या हातातील अंगठी, लॉकेट, घड्याळ काढायला मात्र पुढे आला होता. ती तीन कोवळी २५-३० वर्षांची मुले होती. २६ जानेवारीला खास समाजसेवेसाठी म्हणून मुंबईहून आली होती आणि आता काळाने अशी चेष्टा

केली होती. ते तीन मृतदेह घरच्यांकडे सुपूर्त करून बराच अंधार झाल्यामुळे आम्ही परतीच्या वाटेला लागलो.

दुपारपर्यंत ५ मृतदेहांचे अग्निसंस्कार करून आम्ही शेतात थोडेफार खायला गेलो. खाऊन झाले आणि बांधावर बसलो असताना भूकंपाचा धक्का बसला (दुपारी ३.३०) तसे दिवसाला ४-५ धक्के बसायचेच. पण हा धक्का मात्र आम्हाला मोठा जाणवला.

अक्षरशः जमीन फाटून गिळते की काय असेच वाटत होते.

२५ सेकंदांपर्यंत असावा पण शेतात असूनसुद्धा पळता भुई थोडी करून सोडून गेला. मोकळ्या शेतात असूनसुद्धा आम्हाला एवढी भिती वाटली तर गावात असताना काय अवस्था झाली असेल ते त्यांचे त्यांनाच ठाऊक.

शव शोधण्याचे काम आता थोडेफार सुसह्य झाले होते. कुणीतरी भैय्याने Microbial Chemical Powder आणली होती. मृतदेह दिसू लागल्यावर (पूर्णतः) आम्ही ती टाकायचो. १०-१५ मिनिटांनी शव उचलताना थोडाफार वास गेलेला असायचा. आता गावात या जागी शव सापडू शकेल असे सांगणारीही नव्हती. त्यामुळे वास आला की उकरा एवढेच काम. दोनदा तर फसलोच. खूप वास येत होता, म्हणून दोन तास मिलिटरीबरोबर ढिगारे उपसले आणि डुक्कर...

अदोईमधील ही भयानक परिस्थिती बघून हे गाव परत उभे राहिल का हाच प्रश्न सर्वांना पडला होता. गावातील मोजण्याइतकीच माणसे त्यांच्या नशिबाने वाचली होती. ती जेव्हा भेटून पळत कसे गेलो हे सांगायची, तेव्हा खूपच नवल वाटायचे. संध्याकाळी सर्वजण माधारी फिरायचो. येताना एक म्हातारी आणि मतिमंद मुलगा जिवंत

सापडल्याचे आर. ए. एफ. च्या जवानांकडून कळले. कुणाचे नशीब कसे लिहिलेले असते, काहीच सांगता येणार नाही. उभे आयुष्य अदोईत घालवणाऱ्या त्या म्हातारीची आता काय अवस्था झाली असेल ते भुईसपाट अदोई बघून?

देव पावो आणि शत्रूवरही अशी भयाण अवस्था कधीच येऊ नये.

- हृषिकेश दिवेकर

एक प्रतिसादी युवक, पुणे.

विवेकानंद रुग्णालयातर्फे तीन वैद्यकीय पथके गुजरातला भचाऊ येथे एका पाठोपाठ एक रवाना झाली. भचाऊ येथे भूकंपग्रस्तांना अनेक प्रकारची मदत करण्याचे काम चालू होते. जखमींची शुश्रूषा आणि गावाबाहेर उभ्या केलेल्या सैनिक रुग्णालयात प्रत्यक्ष ऑपरेशन्स, मोडलेल्या हाडांना प्लॅस्टर्स आदि काम चालू होते. आम्ही विश्व हिंदू परिषदेने उभ्या केलेल्या तंबूमध्ये आमचे काम सुरू केले.

दोन दिवस मान वर करायलासुद्धा वेळ मिळाला नाही ! पडलेल्या इमारतींच्या ढिगाऱ्यातून काढले जाणारे रुग्ण हे सतत त्या केंद्रावर आणले जात होते. ते दोन दिवस त्या केंद्रावर मी एकटाच अस्थिरोगतज्ञ असल्याने, प्रत्येक जखमींची तपासणी, जखमींना बधीर करून स्वच्छता, निरनिराळ्या अस्थिभंगांसाठी (फ्रॅक्चर्स) योग्य त्या प्रकारची प्लॅस्टर्स घालणे, त्या रुग्णांना तेथील तात्पुरत्या उभ्या केलेल्या रुग्णालयात ठेवून त्यांची देखभाल, जखमांना टाके घालणे अशा प्रकारच्या कामात आमचे पथम मग्न असताना अधूनमधून छोटेछोटे भूकंपाचे धक्के जाणवत

छात्र प्रबोधन/सौर फाल्गुन, शके १९२१

आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशी भोगी विती । सांगे वडिलांची कीर्ती । तो एक मूर्ख ॥

आळसास देऊ फाटा, महत्त्व जाणू कष्टाचे, छात्र प्रबोधन घेऊन हाती, भविष्य घडवू देशाचे.

होते.

एकूणच गुजराती समाजातील लोकांच्या मोठेपणाचेही दर्शन ठिकठिकाणी झाले. कोठेही मदत घेण्यासाठी हावरेपणा अथवा मारामारी दिसली नाही. घराना या गावातील अनुभव मात्र थक करून गेला. ३५०० लोकवस्तीतील या गावात ३६ मृत झाले आहेत. प्रचंड कडाक्याची थंडी असतानामुद्धा

श्री. ठाकरसीभाई या गावच्या प्रमुखांनी रग वाटण्यासाठी आलेल्या लोकांना सांगितलं की, 'बद्धा माटे होय तो आपो, नही तो ना आपजो.' सर्वानाच रग देणार असाल तरच द्या, एक जरी रग कमी असेल तरी आम्हाला नको! भूकंपाच्या आपत्तीत सापडूनसुद्धा हात न पसरण्याची वृत्ती पाहून एक नवीन अनुभव मिळाल्याचे समाधान वाटले!

दोराविरा या ठिकाणी मोहेंजोदडो - हाडाप्पा संस्कृतीतील एक गावच उत्खननात १९९० साली मिळालेले आहे. एका टेकडीच्या उत्खननातून मिळालेला किल्ला, त्यामधील विहिरी, तलाव, सांडपाण्याची व्यवस्था; किल्ल्याबाहेरील गाव, त्यातील घरे, बाजारपेठ हे सर्व पाहायला मिळाले. या अवशेषांनासुद्धा भूकंपामुळे नुकसान पोचल्याचे दिसून आले.

सीमा सुरक्षा दलाच्या अमरापर या गावाच्या चौकीवर आमची एक रात्र राहण्याची सोय झाली होती. प्रचंड कडाक्याच्या थंडीत आमच्याकरता तंबूची व्यवस्था करून देऊन सीमा सुरक्षा दलाचे हे जवान बाहेर झोपले. हा अनुभवही स्तिमित करणारा होता. सीमेवरची गस्त, कच्छच्या रणातून घुसखोरी झाल्यास ते ओळखण्याची सीमासुरक्षा दलाची पद्धत यांची

सविस्तर माहिती मिळाली. तसेच याच रणात भूकंपाचा केंद्रबिंदू असल्याची माहितीही मिळाली.

- डॉ. संतोष काकडे
विवेकानंद रुग्णालय, लातूर.

विवेकानंद केंद्र पुणे शाखेच्या वतीने गुजरातमध्ये भूकंपग्रस्तांच्या सेवेसाठी दि. ७ ते १७ फेब्रुवारी २००१ या काळात गेलो होतो. त्या सेवाकार्यात जे अनुभवलं, पाहिलं ते शब्दात मांडण्याचा हा प्रयत्न.

आम्ही गुजरातला पोहोचलो तेव्हा तातडीची गरज संपून इतर जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्व मंडळी प्रयत्न करत होती. काहींच्या घरांच्या ढिगाऱ्यातून मौल्यवान वस्तू काढून देणे, स्वयंपाकासाठी भांडी पुरविणे स्वयंपाकाचे साहित्य वाटणे, ही कामे सुरू होती. तसेच लहान मुलांसाठी संस्कार वर्गातील कार्यक्रम घेणे, भूकंपपीडितांशी विविध गप्पांतून संपर्क साधणे असे प्रयत्न सुरू होते. साहित्याचे वाटप करतांना अंजार जवळील 'गडपादर' गावी रात्री साहित्य देण्यासाठी गेलो होतो. जिथे गेलो तिथे ८५ कुटुंबे ५०० सदस्यांसह एकत्रित राहत होती. त्यांच्या समाजाचे महाराज प्रवचन करीत होते. आम्ही मदत कार्यासाठी आलो आहोत हे कळल्यावर त्यांनी त्या दुःखाच्या परिस्थितीतही आमचे चहा देऊन आदरातिथ्य केले. या कठीण परिस्थितीतही भारतीय जीवनमूल्ये टिकून आहेत याचा प्रत्यय आला.

एके ठिकाणी स्थानिक रहिवाशांच्या विनंतीवरून पडलेल्या घराच्या ढिगाऱ्यातून वस्तू काढून देण्यासाठी गेलो, त्यांना विनंती केली

की तुम्हीही यांत सहभागी व्हा, तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले की, "तुम्हाला वाटत असेल मी तुमच्याकडून काम करवून घेतो आहे, पण मला मात्र ज्या घरात माझी जवळची माणसे गाडली गेली तिथे जावंसंच वाटत नाही."

कच्छचा प्रदेश म्हणजे पाण्याचं दुर्भिक्ष असलेला प्रदेश. या आपद्काळात लोकांचे पाण्यावाचून हाल होऊ नयेत यासाठी विविध ठिकाणांहून प्लॅस्टिक पिशव्यांमध्ये पॅकबंद पाणी पाठवले गेले. वाहून नेण्यासाठी खूप सोयीचे असे हे पाऊच होते. मात्र यामुळे ठिकठिकाणी प्लॅस्टिकच्या रिकाम्या पिशव्या दिसायला लागल्या. परिणामतः जनावरं पाण्यासाठी ह्या पिशव्या गिळू लागली आणि त्यातून काही जनावरे दगावली देखील. म्हणजे एका प्रश्नाची सोडवणूक करताना दुसरा प्रश्न निर्माण झाला.

- प्रवीण पायगुडे
ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे ३०.

भूकंप काळात हे लक्षात ठेवा

★ भूकंपाची जाणीव झाल्याबरोबर शक्य असल्यास अंगणात जावे व इमारतीपासून दूर दोन पायांत ३०-४० सें. मी. अंतर ठेवून उभे राहावे.

★ घरातील पाणी, बीज, गॅस आदींची कनेक्शन बंद करावीत.

★ जर वरच्या मजल्यावर राहात असाल तर घरातील पलंग, टेबल किंवा बाक यांच्याखाली बसावे व दोन्ही हात डोक्यावर अशारितीने ठेवावेत, की मस्तकावर वस्तू पडून हानी होणार नाही.

★ भूकंपानंतर आपल्या आसमंतातील दृश्य बघावे. मरण पावलेले व जखमी लोक बघावे. आपल्या आपुलकीच्या व प्रेमाच्या भावनांना काही प्रमाणात तरी आवर घालावा. जो मरण पावला तो परत येणार नाही, पण जो तीव्र रूपाने जखमी झाला आहे, त्याला तातडीने मदत करणे आवश्यक आहे. जखमी व्यक्तीस लगेच मदत करावी.

★ घरात कुठलेही पाळीव जनावर असेल तर त्यास मोकळे करावे. साखळी अथवा दाव्याने बांधून ठेवू नये.

★ भूकंपकाळात शक्यतो कमीत कमी हालचाल करावी. जर आवश्यक असेल तर चालताना दोन पावलांत अंतर कमी ठेवावे व हात शरीरास लागून ठेवावेत.

★ मोठ्या भूकंपात लगेचच इमारतीचे विविध भाग अंगावर पडून जखमी होणे अथवा मृत्यूही येण्याची शक्यता असते. अशा वेळी डोक्यावर हेलमेट, उशी, टायर, ब्लॅकट, चादर आदी ठेवून चालावे. यामुळे मस्तकास हानी कमी होते.

★ भूकंपानंतर गावातील नदीचा प्रवाह थांबलेला असेल, तर तसे प्रशासनास कळवावे. अधिक

तीव्रतेच्या भूकंपात कधी कधी टेकडी किंवा डोंगर आपल्या मूळ जागेपासून सरकतो व नदीच्या पात्रात येऊन बसल्यामुळे नदीवर नैसर्गिक धरण तयार होते. काही तासांनी अथवा एक-दोन दिवसांत असे धरण फुटते व त्याने जबरदस्त पूर येतो. १९५० च्या आसाम भूकंपानंतर आलेल्या अशा पुरात अंदाजे पाचशे लोक मरण पावले.

★ वाहनांमधील इंधनाची पातळी बघावी. पुढील एक अथवा दोन दिवसांत पेट्रोल अथवा डिझेल

मिळेल अथवा नाही, हे लक्षात घेऊन वाहनाचा कमीत कमी उपयोग करावा.

★ अफवांवर विश्वास ठेवू नये व अफवा पसरवू नयेत

★ भूकंपानंतर घरातील नुकसान, तोडफोड आदी बघावे. यावेळी जर विद्युतप्रवाह, गॅस अथवा पाणी चालू असेल तर ते बंद करावे. घरातील सडासात फ्लशचा वापर करू नये. अडचणीच्या काळात हे पाणी कामी येऊ शकते.

(संकलित)

रिश्टर स्केल म्हणजे काय?

भूकंपाच्या तीव्रतेचे मापन हे रिश्टर स्केलवर केले जाते. १९३५ मध्ये अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी येथे, प्रा. चार्ल्स रिश्टर हे प्राध्यापक होते. त्यांनी ही मापनपद्धती विकसित केली. या मापावर एखाद्या भूकंपात किती ऊर्जा निर्माण झाली, हे मोजले जाते. त्यावेळी ऊर्जा ही 'अर्ग' या मापात मोजली जात असे आणि याचाच उपयोग रिश्टर मापामध्ये केलेला आहे. विविध भूकंपात अंदाजे किती ऊर्जा निघाली आहे, हे पुढील आकड्यांवरून समजेल. १० वर १९ हा आकडा (दहाचा एकोणीसावा घात) समजणे म्हणजे

भूकंप तीव्रता (रिश्टरमध्ये)	उत्पन्न ऊर्जा (अर्गमध्ये)
५.०	१० ^{१९}
६.०	१० ^{२०}
७.०	१० ^{२२}
८.०	१० ^{२३}

दहाच्या पुढे एकोणीस शून्य असा आहे. बाकी आकडे त्याचप्रमाणे वाचावेत. गुजरातमधील भूकंपात अंदाजे ५.०ह १०^{२२} अर्ग एवढी ऊर्जा निर्माण झालेली होती. म्हणजेच या भूकंपाची तीव्रता सुमारे ७.८ रिश्टरच्या आसपास होती.

रिश्टर स्केल हे लॉगरिथमिक स्केल आहे. याचा अर्थ रिश्टर स्केलवर ५ व ६ मध्ये (निर्माण होणाऱ्या ऊर्जेमध्ये) जेवढा फरक आहे तेवढाच ६ व ७ किंवा ७ व ८ मध्ये नाही. हा फरक बदलत जातो. त्याचे स्वतंत्र सूत्र आहे.

ऊर्जेचा अंदाज येण्यासाठी एक प्रयोग करून पाहा, समजणे सोपे जाईल. स्टॅंडर्ड ब्रिक म्हणजे प्रमाणित वीट, दोन मीटर उंचीवरून खाली टाकल्यास जमिनीवर जो हादरा बसतो, त्याची रिश्टर मापावर १.० एवढी तीव्रता असते व यामध्ये १०^{१३} अर्ग एवढी ऊर्जा असते.

छात्र प्रबोधन/सौर फाल्गुन, शके १९२१

सदा दात घासोनि तोंडा धुवावे । कळाहीन, अस्वच्छ कही नसावे ॥

गाणं म्हणत जगण्यासाठी, फुलासारखं फुलण्यासाठी, हवं 'छात्र प्रबोधन' हाती ।

प्रबोधिनी वार्ता – शिक्षण व संघटन प्रभाग

● **ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला** – प्रशालेतील इयत्ता नववीच्या तीन विद्यार्थ्यांनी शाळेची वेबसाईट संगणकावर तयार करण्याच्या स्पर्धेमध्ये विभागीय स्तरावर प्रथम व राष्ट्रीय स्तरावर द्वितीय क्रमांकाचे बक्षीस मिळवले. त्यांच्याच वर्गातील सुमारे वीस विद्यार्थ्यांचा इ-ग्रुप तयार करून अभ्यासासाठी त्याचा वापर करण्यास प्राचार्य विवेक पोंक्षे यांनी प्रारंभ केला आहे.

● **ज्ञान प्रबोधिनी निगडी** – २५ जानेवारी रोजी नव्याने बांधलेल्या क्रीडाकुलाच्या वास्तूची वास्तूशांत करण्यात आली. १७ फेब्रुवारीला समर्थ स्वास्थ्य केंद्रातर्फे योजलेल्या शरीरसौष्ठव स्पर्धेला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला.

● **साखरशाळा** – दत्त सहकारी साखरकारखाना शिरोळ व संगमनेर सहकारी साखर कारखाना संगमनेर येथे परिसरातील ऊसतोडणी कामगारांच्या मुला-मुलींसाठी नव्याने साखरशाळा सुरू झाल्या असून, तेथे अनुक्रमे १२५ व १५० विद्यार्थी शिकत आहेत. महाराष्ट्र राज्याचे साखर संचालक श्री. प्रकाश महिन्द्रे यांनी थेरु थैथील साखरशाळेस भेट दिली व प्रत्येक साखर कारखान्याने आपल्या परिसरात, अशा साखरशाळांसाठी अर्थसाहाय्य व अन्य मदत करायला हवी, याबाबत आग्रही भूमिका घेतली. त्यातून औरंगाबाद विभागातील सहसंचालकांच्या पुढाकाराने त्या परिसरातील १७ कारखान्यांनी यास अनुकूलता दाखविली.

● **युवक विभाग** – युवक विभाग – विवेकानंद जयंतीनिमित्त ४ फेब्रुवारी रोजी उत्साहवर्धक क्रीडाप्रत्यक्षिके सादर झाली. २० मार्गदर्शक व २५० विद्यार्थी यांनी मिळून खोखो व कबड्डी, व्हॉलीबॉल, आट्यापाट्या, मल्लखांब, कुस्ती, बोथाटी, सायकल कसरती, योगासने, बरची नृत्य या खेळांची कौशल्यपूर्ण प्रत्यक्षिके सादर केली.

● **युवती विभाग** – डिसेंबरमध्ये महाविद्यालयीन युवतींचे 'भारताचा राष्ट्रवाद' या विषयावर अभ्यास शिबिर योजण्यात आले. तसेच नववीच्या मुलींसाठी ५ दिवसांचे हिवाळी शिबिर झाले.

● **ग्रामप्रबोधिनी – साळुंब्रे** – २४ जानेवारीला विद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी परिसरातील ग्रामस्थांसमोर दीड तासाची नेत्रदीपक क्रीडा प्रत्यक्षिके व सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केला. क्रीडाप्रकारांमधील कौशल्यपूर्ण व आत्मविश्वासपूर्ण सहभाग हे यावेळचे वैशिष्ट्य. अशी क्रीडाप्रत्यक्षिके तेथील विद्यार्थ्यांनी पहिल्यांदाच सादर केली होती.

● **स्पर्धा परीक्षा केंद्र** – अंबाजोगाई, सांगली व स्वरूपवर्धिनी पुणे येथे पूर्वपरीक्षा मार्गदर्शन विस्तार केंद्रे सुरू झाली. गीश १९९९ च्या परीक्षेत निवड झालेल्या अधिकाऱ्यांसाठी ३ दिवसांचे अधिकारी प्रशिक्षण शिबिर अत्यंत उत्साहात पार पडले. पुढील काळात अधिकाऱ्यांच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रबोधिनीचा सहभाग वाढण्याच्या दिशेने चांगले पाऊल पडले.

● **ज्ञान प्रबोधिनी सोलापूर** – संस्कृत विषयात ४२ पैकी १७ विद्यार्थ्यांना प्रथम श्रेणी मिळाल्यामुळे न. ना. भिडे संस्कृत पारितोषिक योजनेसाठी महाराष्ट्रातून निवडलेल्या ३ शाळांमध्ये आपल्या शाळेची निवड झाली. मा. सुशीलकुमार शिंदे यांनी प्रबोधिनीला सदृच्छा भेट देऊन साखरशाळा व बालकामगार शाळांचे काम पाहिले व त्याबाबत आनंद व्यक्त केला.

● **गावोगावचे कार्यक्रम – सांगली** – मा. संचालकांची वार्षिक भेट ११ फेब्रुवारी रोजी झाली. सकाळी सांगली येथील ९ कार्यकर्त्यांनी आजन्म राष्ट्रसेवा करण्याची प्रबोधिनीची 'प्रथम प्रतिज्ञा' अत्यंत हृद्य वातावरणात व ५० ज्येष्ठ व्यक्तींच्यासान्निध्यात घेतली. दिवसभरात झालेले अन्य कार्यक्रमही उत्साहवर्धक व कामातील गुणात्मक वाढ दर्शविणारे झाले.

निरोप

१) सर्व केंद्रप्रमुखांनी मासिकाच्या वर्गणीत झालेली वाढ लक्षात घेऊन सौर चैत्र शके १९२३, वासंतिक विशेषांकापासून नवीन सभासदांची वर्गणी घेताना त्याप्रमाणे वर्गणी जमा करून घ्यावी. वर्ष १ अंक ७ पासून वर्गणीतील वाढ लागू होईल.

२) सुट्टीतील शिबिरांचे / अन्य कार्यक्रमांचे आपण केलेले नियोजन लवकरात लवकर पुण्यास कळवावे. ३) मार्चअखेरीस आर्थिक हिशोबपूर्तीची कामे सुरळीत होण्याच्या दृष्टीने आपल्याकडे अर्धवट राहिलेले हिशोब, पावतीपुस्तके / पुस्तके यांचा शिल्लक साठा इ. कळवावे. ४) सुट्टीतील जाहीर केलेल्या शिबिरांमध्ये आपल्या भागातील अधिकाधिक विद्यार्थी सहभागी होतील यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत.

हे मासिक ज्ञान प्रबोधिनी या संस्थेच्या मालकीचे असून मुद्रक, प्रकाशक व संपादक प्रा.महेन्द्र सेठिया यांनी राष्ट्रीय सौर १० फाल्गुन शके १९२२, १ मार्च २००१ या दिवशी बालोद्यान प्रेस, नातुबाग, शुक्रवार पेठ, पुणे २ येथे छापून, ज्ञान प्रबोधिनी, ५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ३० येथून प्रसिद्ध केले.

जनामधे जो जाणता। त्यास आहे मान्यता। कोणी येक विद्या असतां। महत्त्व पावे।।

सर्वांगीण विकसनातून मिळवून देण्या आत्मविश्वास, छात्र प्रबोधन मासिकाचा नित्य असे हा ध्यास !

गुजराथ भूकंप

रवि येता क्षितिजावरती,
कोसळला इमला समूळ एका दिवशी,
जरी मातीवर चढला एक नवा थर अंती
झेळूनी दुःख हे, करणे आहे प्रवास पुढती.

आम्ही उसळत्या लाटा

आम्ही उसळत्या लाटा चैतन्य सागरीच्या ॥ ध्रु. ॥

आम्ही सोत्कंठ भूमिच्या अंकुरल्या आकांक्षा
आम्ही पोलादी पंखांनी झेपावतो दशदिशा
आणि अमृतकलश अर्पितो पदी आईच्या ॥ १ ॥

आहे ज्वालांशी फुलांशी प्रखर कोमल नाते
आहे तेजस्वी संयत आमुच्या खड्गाचे पाते
दिसो दुरित कोठेही कोसळू मस्तकी त्याच्या ॥ २ ॥

आम्ही प्रसन्न पुष्पाच्या उमलत्या पाकळ्या
आम्ही आदित्य तेजाच्या धाकुल्या किरणकळ्या
देवभूमिच्या पूजेत उजळू ज्योती प्राणांच्या ॥ ३ ॥

डॉ. स्वर्णलता भिशीकर

संपर्क पत्ता : संपादक, छात्र प्रबोधन
ज्ञान प्रबोधिनी, ५१० सदाशिव पेठ,
पुणे ४११०३०.

☎ (०२०) ४४७७६९१, ४४७८०९५

कार्यालयाची वेळ : स.१० ते संध्या.७
या अंकाची किंमत : रु.१२/-
वार्षिक वर्गणी : रुपये १२५/-
प्रकाशन दिनांक : सौर १० फाल्गुन, शके १९२२
१ मार्च २००१

Book Post /पुस्तडाक

(छापील मजकूर)